

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені
В.О. Сухомлинського

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТЕПАНЕНКО ОЛЬГА ГЕОРГІЇВНА

УДК 352/354.08.072.22:342

ДИСЕРТАЦІЯ
ЛЮСТРАЦІЯ ЯК ФОРМА ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

23.00.02 – політичні інститути та процеси
Галузь знань: політичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних
наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: доктор політичних наук,
професор Ніколаєнко Наталія Олександрівна

Миколаїв – 2019

АНОТАЦІЯ

Степаненко О. Г. Люстрація як форма зміни політичної еліти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» – Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського, Миколаїв, 2019.

У дисертації на основі міждисциплінарного підходу виявлено сутність, причини й наслідки люстрації в Україні, визначено сутнісні характеристики та уточнено зміст понять «люстрована еліта», «паліативні процеси люстрації»; здійснено класифікацію їх основних різновидів, а також побудовано концептуальну схему проведення люстраційних процесів задля вдосконалення динаміки демократичних перетворень. У політичному сенсі люстрація передбачає кадрове очищення влади від представників попереднього режиму, які певним чином спровокували себе, були причетні до корупційних схем чи порушення законодавчо-нормативних норм, тощо.

Концептуальним у роботі є погляд на те, що після здобуття Україною права на незалежне існування, пострадянська еліта мала усі можливості для повноцінного демократичного функціонування, але кардинальної зміни еліти так і не відбулося; це тривалий еволюційний процес, продукт об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, економічних і політичних, соціально-психологічних і духовних чинників суспільного розвитку. Першочергово еліта повинна подолати в собі рецидиви авторитаризму й конфронтаційної поведінки, виховати терпимість і довіру до опонента, навчитися володарювати в рамках закону та прийнятих у суспільстві моральних норм, проявляти психологічну еластичність, високий інтелект, професіоналізм, але на жаль, еліта сучасної

України так і не спромоглася набути цих професійних ознак. Неспроможність панівного класу впродовж незалежності Української держави вивести її на достатній рівень функціонування неодноразово сколихувала у суспільстві супротив та невдоволення.

Тому суть наукової проблеми полягає в тому, що люстрація є одним із провідних засобів звільнення з посад та недопущення до них тих людей, які заплямували себе діями, направленими проти самостійності України, проти народу, проти реального народовладдя Української держави. Перманентна криза представницької демократії, що існує в українському парламенті вказує на недостатність конституційної модернізації та інфантильний стан парламенту. Люстрація спроможна змінити хід розвитку політичного простору України, якщо буде застосована як форма зміни політичної еліти.

Науково-теоретичну базу дисертаційного дослідження становлять праці українських і зарубіжних учених у сфері політичної науки, історії, соціології, етнології та юридичних наук. Це надало можливість оцінити стан, сформулювати цілісну картину досліджуваної проблеми, а також визначити коло питань, які залишились поза увагою досліджень теоретиків політичної науки.

Методологічну основу даної роботи становить комплекс концепцій та філософських напрямків, зокрема школи природного права, соціальної та аналітичної філософії, окремі ідеї політико-правових вчень, а також відповідний комплекс методів, методологічних підходів і принципів дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в політологічному аспекті на науковому та прикладному рівні феномен люстрації було розглянуто комплексно з урахуванням актуальних політичних подій та ментальних характеристик українського народу доведено твердження, що люстрація є формою зміни політичної еліти.

Сформульовано дефініцію щодо основних ознак люстрації як суспільного явища. Спростовується визначення люстрації як юридичного покарання, адже воно справедливе лише для однієї з концепцій правової природи люстрації – розуміння її як різновиду юридичної відповідальності. Усунення індивідів від політичного життя – швидше результат люстраційних заходів, які безпосередньо пов'язані з політичним процесом.

Визначено, що політична люстрація в перехідний період розвитку політичного простору України виступає однієї з провідних детермінант трансформацій, визначає змістовне наповнення та загальний напрямок їх траєкторій та виступає сталою тенденцією на етапі становлення нового політичного режиму.

В процесі дослідження виявлено, що політична люстрація виступає не механізмом репресій, а формою зміни політичної еліти шляхом трансформації політичної системи, суспільної свідомості та приходу до влади нової політичної сили. Тобто, прямо чи опосередковано люстрація пов'язана зі зміною політичної еліти в державі. Розвиток політичної еліти в Українській державі можна охарактеризувати як прорадянським, дестабілізуючим, авторитарним.

Доведено, що найяскравіший приклад громадського супротиву продемонструвала Революція Гідності, власне ці події стали точкою біфуркації у подальшій долі української державності. Революція Гідності продемонструвала бажання, та найголовніше – готовність громадянського суспільства до мобілізації, згуртованості та спроможності змінити склад політичної еліти. Важлива роль у цьому процесі відводиться саме люстрації, адже одна з головних умов Революції Гідності – це впровадження дієвих механізмів люстрації, як механізму зміни політичної еліти. І першочергове своє завдання люстрація виконала – змінила склад провладної верхівки, дала можливість увійти до парламенту особам з громади (які відстоювали честь і гідність своєї держави на Майдані), заклала основу до подальших процесів народовладдя.

Крім того, окреслюється специфіка, люстраційний фон Південного регіону України, як соціально-територіального простору для здійснення люстрації, охарактеризовано стан люстраційних процесів в різних регіонах пострадянського минулого, визначено причини і напрямки їх активізації та гальмування та виокремлено ключові аспекти люстраційних процесів у Миколаївській області.

Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити стан та особливості люстрації, з'ясувати люстраційні наміри, соціально-психологічні характеристики й спрямованість люстрації у Південному регіоні України. Здійснено оцінку ефективності наявних механізмів управління та використання адміністративно-правових актів пов'язаних з люстрацією, розроблено пропозиції щодо їх удосконалення на регіональному рівні в сучасних умовах, які характеризуються тимчасовою анексією АРК, війною на Сході України, кризовими явищами в економіці.

Прослідковано, що в найбільш повному обсязі адаптивний потенціал люстраційних процесів розглядається крізь призму національної ідентифікації українського суспільства, адже легітимізацію люстрації надають саме суспільні налаштування, і в цьому аспекті важливим є той факт, що процес повинен відбуватись публічно, а за для цього повинна бути всезагальна підтримка. І саме в цій точці біфуркації доречним стає факт національної ідентифікації, тобто об'єднання громадян навколо однієї ідеї.

Проаналізовано процес люстрації в західноєвропейських країнах, що був спричинений розпадом прорадянської системи влади та прагненням країн до демократичного розвитку. Відмова від радянського політичного устрою та перехід до нового укладу змінили принципи оновлення політичного панівного класу електоральним шляхом, але інколи доводилось застосовувати революційні методи, щоб не допустити до правління колишню номенклатуру. Масштабні пострадянські люстрації ознаменувалися в таких країнах як Чехія, Угорщина, Румунія, Польща

Отже, наукова новизна роботи зводиться до того, що починаючи з подій Революції Гідності, Українська держава переходить на новий етап у розвитку свого політичного простору, ключова роль у цьому перетворенні відводиться процесу люстрації. Автор вперше на науковому рівні аналізує процес люстрації в політологічному аспекті, з урахуванням елітарного підходу, психологічних особливостей суспільства та застосовуючи приклад люстраційних процесів в інших країнах.

Ключові слова: люстраційний процес, люстраційний фон, люстраційний тренд, олігархія, політична еліта, антикорупційна люстрація, політична люстрація, економічна люстрація, державна люстрація, бюрократія, корупція.

SUMMARY

Stepanenko O. G. Lustration as a form of change of the political elite. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a scientific degree of the Candidate of Political Science (Philosophy Doctor) in the specialty 23.00.02 «Political institutions and processes». – V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, 2019.

PhD thesis on the basis of interdisciplinary approach revealed the essence, reasons and consequences of the lustration abroad, in Ukraine and in southern region of the country.

The essential features were determined and the content of the notions ‘lustrated elite’ and ‘palliative processes of the lustration’ was specified; main types of the mentioned terms were classified and conceptual frame work of lustration processes for performing of democratic changes dynamic’s was constructed.

In political context the lustration provides for person of a new authority from the officials of previous regime whom are restricted from the work in state

government bodies, execution of justice, getting elected to the representative bodies etc.

In the thesis the following idea is established as conceptual: after Ukraine has gained the right to independent existence the post-soviet elite was in a position for comprehensive democratic functioning, but the drastic change of the elite did not occur; this is a long-last in revolution processes, a result of objective and subjective, internal and external, economical and political, social psychological and spiritual factors of social development. Primarily, the elite should move beyond the recurrence of auto cracy and adversarial behavior, foster tolerance and trust to the opponent, learn to rule in a lawful manner and in accordance with the moral standards accepted in society, demonstrate psychological flexibility, spacious mind, professionalism, but, unfortunately, modern Ukrainian establishment thus not succeed in reaching of the professional skills yet.

Failure of the governing class over a period of state independence to bring the state to the sufficient level of functioning has repeatedly stirred up resistance and disaffected faction of society. Several times the public has revolted against unfair policy of elite leadership of the country, but the most outstanding example of public rebellion was demonstrated by the Revolution of Dignity. Exactly the events became a bifurcation point in the future destiny of Ukrainian statehood. The Revolution of Dignity demonstrated a will and, the most important, civil society readiness to mobilization, cohesion and capability to change the political elite staff. In this process the lustration is highly important, because one of the key statements of the Revolution of Dignity is an introduction of efficient lustration procedures as a mechanism of change of the political elite. Consequently, lustration achieved its prior task, namely it changed the staff of pro-government leadership, provided possibilities to enter parliament for the persons from the community (those who struggled for honour and dignity of their state at Maidan), created a background for further processes related to purging of authority. However, apart from the list achievements, due

to the lustration component in Ukrainian politicum the following destabilizing processes were slowed down: separatism, corruption, bureaucracy, parliamentary crisis. Probably, the lustration impact on the processes is not essential and untouchable, but it is visible. Surely, it is still early to speak about complete rooting up of the burdens which development of Ukrainian statehood democratic priorities, although the principles of transformative changes are already set. If the political space of Ukraine will be further actively leveraged with lustration processes, then we could observe enhancement of democratic, pluralistic, liberal evolution of our state. Upon analysis of scientific studies on transformation of elites in Ukraine five stages of its development may be distinguished, and only in six stage, the modern one, the great importance is all located to the fight against corruption and, as a part of this struggle, to the lustration of governing elite.

The specific nature, the lustration background and the trend of south region of Ukraine as social territorial space for lustration were explored, the status of lustration processes in different regions of post-soviet was described, the reasons and tendencies of the promotion and break age were determined. The key aspects of lustration processes in Mykolaiv region were highlighted.

The conducted search allowed to ascertain the status and particularities of the lustration, to identify the intentions of the lustration, as well as social psychological features and tendencies of lustration in southern region of Ukraine. Assessment of management mechanisms efficiency and application of administrative legal acts referring to lustration were performed; proposals were made on their improvement at region all level in actual conditions of temporary annexation of Crimea, military conflict in eastern Ukraine, crisis phenomena in economy.

Based on the obtained results there were proposed the measure of the main subject of lustration activity in Ukraine, namely the Department on lustration at the Ministry of Justice of Ukraine. The key tasks of the Department may be specified as follows:

ensuring efficient execution of task and competence of the Ministry while formation and performance of the state policy on authority purging (lustration);

promotion of the process of authority purification and restoration of confidence to state and local self-government authorities;

assistance in prevention from participation in state affairs management of the persons whom by their decisions, acts or in action have carried out the measure (and/or facilitated their implementation) aimed at authority usurpation, dismantlement of the fundamentals of national security and protection in Ukraine or unlawful violation of human rights and freedoms;

enforcing measures on cooperation of the Ministry with state bodies, Public council on lustration at the Ministry, with the community and other institutions of civil society related to purging of authority (lustration);

provision of the inspections prescribed by the Law of Ukraine «About Lustration»;

ensuring formation and maintenance of the Unified State Register of Persons Subject to Provisions of the Law of Ukraine "About Lustration".

Keywords: lustration process, lustration background, lustration trend, political elite, anti-corruption lustration, political lustration, economical lustration, state lustration.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Степаненко О. Г., Бронніков В., (2012), Конфлікти коаліцій як умова нестабільності парламенту в Україні. Наукові праці [ЧДУ імені Петра Могили], Сер.: Політологія, Т. 182, Вип. 170, 5-8.

2. Степаненко О. Г. (2014), Політична люстрація: теоретичні засади поняття. Наукові праці [ЧДУ імені Петра Могили], Сер.: Політологія, Т, 236, Вип, 224, 17-20;
3. Степаненко О. Г. (2014), Аналіз закону про люстрацію в Україні: «за» і «проти», Сучасне суспільство, 2, 175-184;
4. Ніколаєнко Н. О., Степаненко О. Г. (2017), Люстрація в країнах Чорноморського регіону: порівняльний аналіз, Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, 2, 123-134.
5. Степаненко, О. Г. (2018), Інститут люстрації як юридична практика в українському політикумі: аналіз та перспективи розвитку, Гілея: науковий вісник, Збірник наукових праць, 133, 279-282.
6. Степаненко О. Г. (2019), Особливості розвитку люстраційних процесів в Україні після президентських виборів 2019 року: аналіз та перспективи розвитку, Політикус , Науковий журнал, Випуск 2, 73-76.
7. Степаненко О. Г., (2019), Аналіз кадрових змін в діючій політиці Президента В. Зеленського як фактор люстрації в сучасному політичному просторі України», Гілея: науковий вісник, Збірник наукових праць, 147, Ч.3, Політичні науки, 7-11.

***Статті у наукових періодичних виданнях інших держав
з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:***

8. Степаненко, О. Г., (2017), Зміна політичної еліти шляхом люстрації: загальна характеристика та тенденції розвитку в Україні The European Political and Law Discourse, 124-128.

Тези і доповіді науково-практичних конференцій:

9. Степаненко О. Г., (2015), Люстрація як механізм боротьби з сепаратизмом в українському політикумі. Ціннісний вимір політичної

діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності. Матеріали наукової конференції. Херсон, 34-37.

10. Степаненко О. Г., (2016), Особливості люстраційних процесів на місцевому рівні на прикладі Миколаївської області. Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика», Люблін, 126-128.

11. Степаненко О. Г., (2016), Люстрація в країнах Чорноморського регіону, Міжнародна науково-практична конференція «Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції»(22-23 квітня 2016 р), збірник праць, Херсон: Грінь Д.С., 19-25.

12. Степаненко, О. Г., (2017), Проблеми національної ідентичності українського суспільства в добу трансформаційних змін, Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Івано-Франківськ, 291-296.

***Праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації:***

13. Степаненко, О. Г., (2016), Люстрація як форма зміни політичної еліти, Україна і світ: теоретичні й практичні аспекти сучасного політичного процесу, колективна моногр., кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. Н.О.Ніколаєнко, Херсон, Грінь Д.С., 155-188.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЛЮСТРАЦІЇ.....	20
1.1. Стан наукової розробки проблеми люстрації у політологічній науці.....	20
1.2. Концептуальні засади та категоріальний апарат дослідження.....	33
1.3. Методологічні основи вивчення феномену люстрації.....	47
Висновки до Розділу 1.....	53
РОЗДІЛ II. ВПЛИВ ЛЮСТРАЦІЇ НА ПОЛІТИЧНУ ЕЛІТУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	55
2.1. Політична еліта в Україні: проблеми становлення та тенденції розвитку..	55
2.2. Революція Гідності як виклик політичній еліті Української держави.....	65
2.3. Люстрація - чинник боротьби з дестабілізаційними процесами в українському політикумі.....	72
Висновки до Розділу 2.....	87
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВПРОВАДЖЕННЯ ЛЮСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	90
3.1. Характерні ознаки ментальних рис українського суспільства.....	90
3.2. Національна ідентифікація як умова єдності та згуртованості суспільства.....	100
3.3. Механізми коригування ціннісних орієнтацій як шлях до державотворення та громадянського суспільства.....	107
Висновки до Розділу 3.....	119
РОЗДІЛ IV. КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ ЛЮСТРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	121
4.1. Корупція як основний фактор впровадження люстрації в українському та зарубіжному політикумі.....	121
4.2. Головні аспекти впровадження люстрації в зарубіжному політикумі.....	132
4.3. Застосування люстрації в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку.....	143
Висновки до Розділу 4.....	164
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	174
ДОДАТКИ.....	198

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасної радикальної трансформації соціально-економічного, політико-правового та духовного життя в Україні на перший план виходять політичні процеси, які повинні спричинити докорінне реформування усталеної системи та стати умовними каталізаторами на шляху до демократичних перетворень, серед яких одне з провідних місць займає політична люстрація.

Питання очищення державної влади шляхом застосування люстраційних процедур є одним з актуальних і водночас неоднозначних у політичній науці; явище люстрації поки що не є досконало вивченим, найчастіше люстрацію відмічають, як один із способів відмови від спадщини комуністичного минулого, або корумпованості минулої влади. Люстрація застосовується при зміні політичних епох, режимів, панівних класів, елітарних груп; як спосіб переформатування політичного укладу, політичної системи країни.

За своєю природою люстрація є одним із провідних засобів звільнення з посад та недопущення до них тих людей, які заплямували себе діями, направленими проти самостійності України, проти реального народовладдя української держави. Перманентна криза представницької демократії, що існувала в українському парламенті до цього часу підтверджувала недостатність конституційної модернізації та інфантильний стан парламенту. Сучасний політичний простір Української держави змінює свої детермінанти, важливу роль в цьому процесі відіграє люстрація.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дана робота виконана на кафедрі політології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського в рамках науково-дослідної теми: «Міжнародні відносини та політичні процеси в країнах Чорноморського регіону: сучасний стан та перспективи» (державний

реєстраційний номер 0111U003884) одним із виконавців яких є дисертантка.

Об'єктом дослідження є феномен люстрації як соціально-політичне явище в Українській державі; *Предмет* – люстрація як форма зміни політичної еліти.

Мета роботи полягає у дослідженні процесу люстрації як умови зміни політичної еліти та аналізу системи впровадження та регулювання люстрації в українському політикумі.

Визначена мета зумовила постановку та розв'язання таких завдань: *з'ясувати* теоретико-методологічну базу феномену люстрації та стан наукової розробки даної проблематики;

розглянути особливості категоріального апарату дослідження, підходи до поняття «люстрація»;

визначити методологічну основу дослідження;

проаналізувати особливості становлення та розвитку політичної еліти в Україні;

охарактеризувати характер подій Революції Гідності;

прослідкувати особливості впливу люстраційних процесів на сучасний стан українського політикуму;

проаналізувати соціально-психологічні механізми політичної свідомості українців, як першооснову люстраційних впроваджень;

з'ясувати головні аспекти у національній ідентифікації українського суспільства та *визначити* основні важелі зміни ціннісних орієнтації громадян;

охарактеризувати взаємозв'язок між корупцією та впровадженням люстрації в українському політикумі;

виявити особливості люстраційних процесів у зарубіжному та українському політикумі;

визначити головні важелі впровадження люстрації в українську політику;

Методи дослідження: Методологічну основу дослідження становить система філософських, загально-наукових та спеціальних методів наукового пізнання.

Так зокрема, *універсальні* методи, що включають загальнофілософські методи дали змогу дійти висновку та зробити аналіз дослідженого, у роботі використовувалися такі методи як: нормативно-порівняльний аналіз, абстрагування, індукція і дедукція, спостереження тощо. Крім того у цій групі методів долучалися такі підходи: соціологічний підхід для детального аналізу соціальних процесів, що зумовлюють використання люстраційних методів у політиці; культурологічний підхід для визначення рівня політичної культури громадян та нормативно-ціннісний за для визначення рівня етичної поведінки українського населення.

Загальнонаукові методи та підходи, а саме методи спостереження та опису дозволили простежити еволюцію поняття «люстрація» та проаналізувати становлення феномену люстрації в Україні; а також прослідкувати особливості ментальних характеристик українського суспільства крізь призму історизму.

Біхевіористичний метод застосовувався для аналізу поведінки громадян в політичному житті, співвідношення «електорат-влада» та для дослідження впливу суспільства на процес люстрації в державі.

Абстрагування як метод застосовано при розгляді люстрації в її першооснові у вигляді античних політичних механізмів очищення влади, таких як остракізм.

Системний метод використовувався для з'ясування загальних рис люстраційних процесів та специфіки їх проявів у політичному просторі України;

Діалектичний метод наукового пізнання державно-правових процесів та явищ дозволив автору розглядати їх у розвитку, зв'язку між

собою і з суспільством, виявити закономірності і тенденції проблеми існування феномену люстрації в політичному просторі.

Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу політико-правової бази щодо питань люстрації в зарубіжному та українському законодавствах.

Формально-юридичний метод дав змогу проаналізувати низку Законів, які стосуються процесу очищення влади відповідно до правил законотворчої техніки;

Функціональний підхід застосовувався для аналізу взаємовпливу менталітету та готовності українського суспільства до люстраційних змін, тощо.

Психологічний підхід дав змогу автору дослідження зосередитись на природі феномену люстрації як одного з головних методів зміни політичної еліти та з'ясувати роль суспільства у цьому процесі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- *вперше* в політологічному аспекті на науковому та прикладному рівні феномен люстрації було розглянуто комплексно з урахуванням актуальних політичних подій і ментальних характеристик українського народу та доведено твердження, що люстрація є формою зміни політичної еліти;

- *запропоновано* процес люстрації вважати однією із форм зміни політичної еліти, боротьби з корупцією та іншими дестабілізаційними процесами в політиці сучасної України, а також головним важелем на шляху до демократичних перетворень;

- *обґрунтовано* концепцію люстрації, відповідно до якої дане явище стосується не стільки зміни, очищення, знищення попередньої політичної еліти, скільки виступає чинником зміни суспільного налаштування до влади;

- *уведено* до наукового обігу й обґрунтовано зміст поняття «антикорупційна люстрація» як специфічного методу боротьби з

корупцією у вищих ешелонах влади, який обумовлюється політичним налаштуванням суспільства та масовим невдоволенням провладною політикою правлячої еліти серед громадян;

- *аргументовано* фактор впливу ментальних рис українського суспільства на сучасний розвиток політичного простору нашої держави, зокрема першопричина відсутності радикальних дій з боку громадськості і повільне впровадження люстрації криється у ментальності українців;

- *виявлено* взаємозв'язок між соціально-психологічним налаштуванням суспільства та сучасними політичними процесами в Україні;

- *запропоновано* механізми корегування ціннісних орієнтацій в суспільній думці громадян як шлях до демократизму та розвитку громадянського суспільства;

- *охарактеризовано* взаємовплив корупційних схем та впровадження при цьому процесі люстраційної складової як головного механізму їх подолання в українському політикумі та закордонних політичних системах;

- *розглянуто* вплив люстраційних процесів на формування демократії у європейських країнах, при розпаді соціалістичного табору та прослідковано шлях розвитку демократичного суспільства в них;

- *з'ясовано* головні вектори подальшого розвитку люстраційних процесів як вдалого механізму усунення недоліків і прогалин в діяльності українського політикуму з урахуванням останніх політичних подій та приходом до влади нової політичної сили

- *удосконалено* розуміння того, що люстрація як політичне вище спрямована на подолання деструктивних проявів у діяльності органів різних гілок влади;

- *дістало подальшого розвитку* дослідження того, що поняття «люстрація» першочергово носить ознаку зміни, перетворення владної

ієрархії суспільства; дослідження підходів до розуміння природи люстрації на підставі вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що положення та висновки дисертації можуть застосовуватися для подальшого комплексного дослідження функціонування політичної системи України. Викладені у дисертації положення, пропозиції та рекомендації можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – у подальших політологічних дослідженнях; в освітньому процесі – при підготовці лекцій, відповідних глав підручників і навчальних посібників з політології, у процесі викладання навчальних дисциплін «Політологія» «Політична соціологія», «Загальна теорія політики», «Теорія парламентаризму», а також у науково-дослідній роботі студентів та аспірантів; правовиховній та політичній роботі – для підвищення правової культури та професійного рівня посадових осіб органів державної влади усіх рівнів, уповноважених та керівників різних неурядових структур; у процесі вдосконалення нормативно-правового забезпечення державних програм, стратегій реформування політичної влади. Основні результати й висновки дисертаційного дослідження можуть скласти інструментально-аналітичну та консультативно-технологічну основу для експертно-дослідницької роботи політичних аналітиків.

Рекомендації, представлені в даній роботі, можуть бути застосовані в публічному адмініструванні, при розробці державної політики та прийнятті відповідних документів у цьому напрямку, діяльності ЗМІ, роботі комітетів Верховної Ради України, при розробці політичних програм та стратегій. Дисертація становить інтерес для науковців, лідерів та активістів різних політичних рухів, співробітників державних установ, громадських організацій політичного спрямування, тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідалися автором на конференціях та науково-практичних семінарах. Наукова конференція: «Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм

як фактор політичної нестабільності» (Херсон, 2015, форма участі – очна); «Особистість, суспільство, політика» (Люблін, 2016; форма участі – дистанційна); «Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції» (Миколаїв, 2016, форма участі – очна); «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 2017; форма участі – очна).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені у 13 публікаціях, із них – 7 статей у фахових виданнях з політичних наук, 1 стаття у закордонному науковому виданні, 4 публікації, що засвідчують апробацію дослідження, 1 стаття, що додатково відображає наукові результати дисертації.

Особистий внесок здобувача. Ідеї, які належать співавторам, в дисертаційній роботі не використовувались.

Структура та обсяг дисертації визначена її змістом, метою та поставленими завданнями. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на відповідні підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження 204 сторінки. Кількість використаних джерел – 220 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЛЮСТРАЦІЇ

1.1 Стан наукової розробки проблеми люстрації у політичній науці

Тема дослідження люстраційної складової в політичному дискурсі – доволі маловідома та нова. Науковці сьогодення розглядають люстрацію частіше у сфері юридичній площині, а не політологічного дослідження. Проте, не дивлячись на це, вагомий внесок у розвиток даної тематики зробили чимало вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема таких як: Л. Антоненко, І. Безклубий, Л. Бостан, О. Бусол, П. Блажек, Е. Бланкенбург, К. Вілке, Я. Воленський, А. Гайдамацький, П. Гжеляк, Р. Девід, В. Дейниченко, С. Денисюк, О. Доній, С. Дьоменко, М. Елліс, П. Жачек, І. Жук, К. Задоя, К. Зінов'єв, К. Імгольц, С. Карштенд, В. Каспарук, В. Кіпіан, Р. Костишин, І. Кочкодан, І. Левенок, В. Лемак, Н. Летлі, Л. Лук'яненко, М. Мартинович, Н. Міненкова, О. Москалюк, А. Митко, О. Овчаренко, А. Опалінська, А. Порайко, Ж. Прібан, А. Присяжнюк, А. П. ортнов А. Резанович, І. Рибачок, А. Руденко, О. Сахно, В. Смородинський, Я. Турчин, К. Оффе, Е. Фіштейн, В. Хохлов, С. Шевчук, В. Яворський, С. Яницький та багато інших.

В даній роботі люстрація розглядається саме як форма зміни політичної еліти, тому доцільно буде спершу звернутись до теоретичних досліджень в царині функціонування політичної еліти. Кращими дослідниками в елітології прийнято вважати М. Бердяєва, М. Вебера, Н. Макіавеллі, Г. Моска, В. Парето, А. Пахарєва, П. Сорокіна, В. Танчера, Ф. Ніцше, З. Фрейда, Е. Фромма.

На теренах України проблематикою еліти вперше почали цікавитися такі дослідники як: Г. Грабовський, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, В. Липинський, Я. Пеленський.

Що ж стосується новітніх досліджень у сфері елітології та особливостей змін політичної еліти, слід виокремити роботи таких українських науковців як М. Афанасьєва, Г. Ашина, І. Бережної, О. Білого, В. Гошовської, Д. Видріної, О. Крюкова, Д. Короткова, І. Куколева, О. Куценко, Б. Кухти, І. Лопушинського, Л. Мандзій, М. Михальченка, С. М. Наумкіної, В. Пахарева, Л. Пашко, М. Шульги тощо.

Аналіз літератури дає підстави вважати, що тема люстрації знайшла висвітлення у наукових доробках, але комплексного дослідження особливостей зміни політичної еліти шляхом люстрації, робіт щодо сутності феномену люстрації та практичних рекомендацій щодо застосування люстрації в сучасному політичному процесі поки що немає. Тому автор вважає, за доцільне висвітлити головні аспекти люстраційних процесів на теренах нашої держави та підтвердити тезу, що люстрація є формою зміни політичної еліти. Потреба українського суспільства в оновленні політичної еліти, засвідчена низкою останніх політичних криз, зумовлює необхідність комплексного вивчення сутності, змісту, правової природи люстрації, принципів та критеріїв її правомірності. Та перш ніж перейти безпосередньо до основ досліджувальної тематики, а саме до аналізу люстраційних процесів, детальніше звернемо увагу на головні дослідження науковців у сфері елітології, адже саме у цій галузі дисертант і розглядатимемо особливості люстрації.

Про зміну політичної еліти писали ще у стародавньому світі. Так, Демокрит висував теорію, що зміна влади може відбуватися лише під впливом божественних сил, а софісти на противагу йому, стверджували, що політика – це сфера прояву людської діяльності. Сократ вважав, що правити державою можуть лише знаючі, освідченні люди, які повинні приходити на зміну один одному, а згідно теорії Платона контролювати

владу повинні 10 наймудріших правителів, які обираються на виборних Зборах.

Родоначальником цілеспрямованого наукового дослідження проблем лідерства і правлячої еліти вважають італійського філософа Н. Макіавеллі, який заклав основи наукового обґрунтування теорії еліт. З позицій Н. Макіавеллі, всі суспільства багато в чому різняться між собою внаслідок різноманітностей, породжених природою самої еліти. Це водночас пов'язано з тим, що цінності світу розподілені нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесні, що пов'язані з політичним процесом.

Як окремий напрям наукових досліджень проблема сутності походження та становлення еліти дістала подальшого розвитку на рубежі ХІХ—ХХ ст. у роботах італійських теоретиків В Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, які створили концепції еліти, засновані на спостереженнях за реальною поведінкою та взаємодією суб'єктів, та теорію елітаризму. У цей же період іспанський філософ і соціолог Г. Ортега-і-Гассет обґрунтував поняття «вибраності» еліти. У своїй праці «Повстання мас» вчений зазначає, що людське суспільство за своєю суттю завжди аристократичне, хоче воно цього чи ні; воно лише тому суспільство, бо є аристократичним, і перестає бути суспільством, коли перестає бути аристократичним. Звідси Х.Ортега-і-Гассет робить висновок, що суспільство – це динамічна єдність двох факторів – меншості і маси. Меншість – постаті особливої кваліфікації. Маса – це збори середніх людей. Суспільство, кероване елітою, і маса, «яка знає своє місце», – умова «нормального» функціонування суспільства [189, 154].

Значний внесок у розвиток елітаризму вніс німецький учений М. Вебер, який започаткував концепцію «демократичного елітаризму» і вважав, що найбільші шанси на лідерство має той, хто висуває загальнонаціональні завдання, які можуть зацікавити всі класи та верстви суспільств. Він упевнений, що будь-яка влада здійснюється угрупованням

вождів, і тому народ має справжню можливість управляти тільки в системі безпосередньої демократії. Народ сам по собі як неорганізована аморфна маса правити не може, це роблять від його імені окремі керівники. Уже в ХХ ст. поняття «еліта» увійшло до соціологічних і політичних словників. Водночас виникають суттєві розбіжності щодо тлумачення поняття еліти зумовлені визначенням його змісту. Г. Моска, наприклад, поділяв суспільство на такі класи людей: керуючих, котрі складають еліту, та керованих, які є підпорядкованим класом. Згідно з ідеями В. Парето, елітою вважаються ті, котрі мають значні здібності, що реалізуються з найбільшою продуктивністю в будь-якій сфері діяльності [86].

У західній науковій літературі можна виділити два концептуально різних підходи до теорії еліт. Згідно з першим, моністичним (Ч. Міллз, Дж. Дамхофф, Ф. Хантер, Т. Мейно, П. Бірнбаум та ін.), вважається, що суспільством керує еліта, яка об'єднала тих лідерів, котрі займають стратегічні посади в соціальній структурі.

Представники іншого напрямку, плюралістичного, відстоюють ідеї про існування в суспільстві не однієї, а багатьох еліт (Р. Арон, Д. Перрі, Д. Рісмен, Д. Трумен, І. Полсбі, Р. Даль та ін.). Незважаючи на деякі розбіжності в їхніх поглядах, вони відхиляють провідну тезу Ч. Міллза про відносну щільність еліти, котра володіє владою на стратегічних напрямках. Учені наполягають на тому, що в суспільстві співіснують різні еліти, кожна з яких функціонує у своїй сфері [189, 156].

Для групування підходів до визначення еліти існують теорії обґрунтування еліти, серед яких виділяють:

- психологічне обґрунтування: маса повинна наслідувати еліту (Л. Бернард);
- технологічне обґрунтування: деякі дослідники основну увагу приділяють здатності організувати процес. Так, Т. Веблен закликав встановити владу інженерів – «технократію» (сучасною мовою це, напевно, звучало б – «владу менеджерів»);

- історичне обґрунтування: поділ людей на нижчих і вищих, тобто на еліту і масу, яке часто використовувалося в історії людської цивілізації (А. Грін, Ж. Лакруа) [77, с.23].

По-різному науковці трактують і поняття політична еліта. В сучасній науковій літературі окреслено три головних підходи щодо визначення поняття «політична еліта», а саме:

- позиційний, який встановлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, виходячи з позиції в системі влади (до еліти, відповідно до такого підходу, належать, передусім, члени уряду, парламенту та ін.);

- репутаційний, заснований на виявленні рейтингу політика завдяки експертним оцінкам;

- природжений або такий, що базується на уроджених здібностях політика до прийняття стратегічних (політичних) рішень. Найбільше поширення в науковій літературі отримав третій підхід, згідно з яким до політичної еліти належать особи, які приймають стратегічно важливі рішення в управлінні суспільством [77, с. 36].

Таким чином, політична еліта здійснює, насамперед, політичне управління суспільством. Тому політичне управління є найбільш суттєвою функцією політичної еліти. У своїй сукупності політична еліта забезпечує цілісність влади в суспільстві. Саме ця особливість робить необхідним визначення політико-управлінської діяльності як самостійної функції політичної еліти та зумовлює виділення категорії «політико-управлінська еліта». О. І. Крюков пов'язує відокремлення політико-управлінської еліти від політичної із наявністю двох механізмів рекрутування еліти – призначення та виборів. Ці два механізми приводять до формування неоднорідності політичної еліти й дозволяють виділяти в її структурі дві взаємозалежні спільності:

- по-перше, просування яких до еліти відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери

політичних партій). Таку соціальну спільність можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі;

- по-друге, утворення елітної спільності шляхом призначення (міністри, інші чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади). Саме таку спільність вчений пропонує визначати як політико-управлінську еліту і дає наступну дефініцію цього терміна: «Політико-управлінська еліта» – це чиновники вищої ланки, які володіють формальною владою в організаціях та інститутах, займаються політичним управлінням і встановлюють правила організації життя в суспільстві [77, с.28-29].

Говорячи про зміну політичної еліти не можна залишатися осторонь таких понять як: рекрутація, репродукція та циркуляція.

Рекрутація – це залучення нових людей без конкретизації якісної характеристики цього процесу та їх соціально-групового походження. Інколи це явище називають добором еліт.

Репродукція – це відтворення еліти в її власних межах, тобто в рамках даної соціальної групи.

Циркуляція – це такий спосіб зміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп, це зміна персоналу, який займає ключові позиції в головних інституціях даного суспільства [14].

Репродукція старої еліти та її трансформація у нову передбачає не лише прихід до влади контреліти, а також до даного процесу важливе значення має і сама зміна всередині правлячої еліти. До таких змін, узагальнено, можна віднести охоплення лідируючих позицій нового угруповання в системі політичної еліти або зайняття таких лідируючих позицій вищим представниками іншої соціальної групи.

Рекрутування еліти, здебільшого пов'язано з певними революційними діями, тобто із залученням різких змін, наприклад, зміни політичної ідеології або політичним напрямком.

Зміна еліти починається з політичної активізації суспільства. Ця активізація передбачає визначення, обрання та висунення лідерів із суспільства. Цей процес відіграє важливе місце тому, що в держаному управлінні важливе значення має формування політичної еліти, яка в наступному становить джерело формування державних органів, урядових структур, державних установ.

У легітимних політичних системах існує легітимний порядок проведення процедури рекрутування політичних еліт. Такий порядок передбачає наявність чітко визначених процедур, відповідно до яких більший чи менший склад еліти періодично оновлюється, таким чином, що сама політична структура не зазнає змін.

На практиці виділяють дві основні системи рекрутування еліт – систему гільдій і антрепренерську систему. Визначення та обрання тої чи іншої системи рекрутування визначається шляхом наявності таких чинників: існування в державі тих чи інших політичних традицій, місце і значення партійної системи в суспільстві, рівень соціальної нерівності [7, с. 223].

За системою гільдій рекрутування відбувається шляхом відбору ймовірних кандидатів із врахуванням їх політичних переваг, дотримання правил, норм та приписів всередині партій або політичних рухів. Для такого ретельного відбору використовується впровадження великої кількості формальних вимог, що висуваються перед кандидатами. Процедура відбору кандидатів проводиться закрито вузьким колом електорату. Система гільдій застосовувалась, зокрема, в країнах з тоталітарним режимом.

За антрепренерською системою рекрутування відбувається шляхом відбору ймовірних кандидатів із врахуванням особистих якостей

кандидата, його суб'єктивних можливостей, риторичних здібностей та уміння психологічно впливати на виборців шляхом переконання та пристосування до вподобань суспільства. Такі особливості антрепренерської системи надають змогу існуванню плюралізму в системі політичної еліти. Завдяки спрощенню формальних вимог до кандидатів, претендувати на дану посаду можуть представники різних соціальних груп. Антрепренерська система характерна для держав з демократичним режимом [7, с. 230].

Антрепренерська система та система гільдій не застосовуються на практиці у чистому вигляді та автономно, зокрема вони поєднують у собі переваги кожної з них.

Процес трансформації політичних еліт пов'язаний з перебігом періоду політичної нестабільності. Саме у такий період відбувається зміна кадрів в системі – люди, які займають керівні посади в системі державного управління звільняють свої посади тим самим звільнюючи місце і утворюючи вакансії, які в подальшому займаються з порушенням норм чинного законодавства. Трансформація політичних еліт є досить складним процесом, але практично не відчувається відсутність бажаючих зайняти елітні позиції.

Позитивним за даним підходом є те, що деталізовано досліджується структура еліти і це становить відповідну цінність для елітології. Але негативним є те, що існує дуже тонка межа, яка здебільшого порушується, між самим аналізом структури та аналізом списку прізвищ. Таке порушення пояснюється тим, що для дослідження характеристики еліти відсутні дані про динаміку відносин в середині еліти окремих політичних представників і як наслідок така прогалина не дозволяє в повній мірі дослідити та проаналізувати об'єктивну характеристику політичної еліти [123].

Існує твердження, що політично стабільним суспільство буде лише в тому разі, якщо сучасна політична еліта відповідатиме сучасному

політичному режиму. Згідно з цим підходом, виділяють три ідеальні типи еліт та три ідеальні типи політичних режимів.

1. Перший тип еліти – роз’єднана еліта. Даному типу еліти характерне автономне існування і діяльність, відокремленість від взаємодії з іншими фракціями, низький рівень консенсусу, а також діяльність, яка базується не на напрацьованому досвіді, а на розробці та впровадженні нових ідей та підходів. Такому типу еліт відповідають нестабільні політичні режими, як при демократичній, так і при авторитарній формі державного режиму.

2. Другий тип еліт – консенсуально об’єднана еліта. Даному типу еліт характерне існування і діяльність, яка засновується на взаємодії між фракціями та досягнення консенсусу у такій взаємодії. Такому типу еліт відповідають стабільні політичні режими, зокрема, характерні демократичній формі державного режиму.

3. Третій тип еліт – ідеологічно об’єднана еліта. Даному типу еліт характерна наявність домінуючої фракції, яка визначає рівень консенсусу та порядок взаємодії між фракціями еліти, шляхом відносного диктату своєї ідеології, який скеровує політичну еліту на певний політичний напрямок. Такому типу еліт відповідають стабільні політичні режими, але навіть при існуванні демократичних інститутів відсутня конкуренція еліт [89, с. 53].

Якщо вдаватись до аналізу сучасного стану політичної еліти в Україні, варто відзначити, що політичній еліті нашої країни притаманні такі риси:

- переважання особистих і групових інтересів в поведінці представників політичної еліти над інтересами суспільними;
- відносно низький рівень професійної підготовки її значної частини, відсутність необхідного справжній еліті стратегічного мислення;
- низька ефективність політико-управлінської діяльності;
- не вміння домовлятися, узгоджувати інтереси;

- відчуження політичної еліти від суспільства, поглиблення соціального розриву між її представниками і пересічними громадянами [67].

З огляду на вищевказане, українське суспільство стоїть перед важливим завданням – зміною політичної еліти задля подальшого демократичного, соціального та громадського розвитку. А єдиним механізмом досягнення цієї мети є застосування люстраційних методів. Та перш ніж вдаватися до аналізу особливостей люстраційної складової, її ролі, характеру та функцій, прослідкуємо стан наукової розробки цієї тематики в роботах інших науковців.

Одними з перших у дослідженні люстраційних процесів на теренах української держави є І. А. Безклубий, І. В. Кочкодан, С. Шевчук. Згідно розробок цих науковців люстрація є системою заходів, що спрямовані на усунення з ключових публічних посад осіб, причетних до протиправної діяльності попереднього політичного режиму, та встановлення для них обмежень на зайняття таких посад у майбутньому [12, с. 39.], але в їхніх роботах люстрація має більше правову природу ніж політологічну. Та це пов'язано з недостатньою глибиною досліджень у цій сфері, яка і спричинила недостатність розуміння самого поняття люстрація.

Так, наприклад, науковець в юридичній сфері К. С. Зінов'єв вважає, що концепт люстрації знаходиться в межах наукового пошуку загальнотеоретичної юриспруденції та вимагає окремого дослідження з використанням широкої методології, що пояснюється комплексним характером дослідження і як найширшим застосуванням досягнень як галузевих юридичних, так і неюридичних суспільних наук. Він стверджує, лише після та внаслідок осмислення юридичного концепту люстрації на загальнотеоретичному рівні можливим стане й перманентне ефективне застосування люстраційних процедур на благо суспільства і без порушень правових засад. Необхідно зауважити комплексний характер дослідження проблем люстрації, адже явище люстрації знаходиться поза межами

окремої галузі права, охоплюючи конституційне, адміністративне, кримінальне, процесуальне та інші галузі права, а також напряду пов'язано з політичними та соціальними науками. Правовідносини люстрації одночасно включені до концептів державного механізму, громадянського суспільства, кореспондують з теоріями прав і свобод людини і громадянина, відповідальності, принципами соціальної справедливості та верховенства права тощо [53].

У своєму дослідженні Р. Костишин визначив, що люстрація – це процедура, необхідна для досягнення певним політичним режимом суспільного визнання, а в подальшому – обґрунтування прийняття ним (режимом) відповідних політичних рішень, проведення кадрових змін у структурі влади [70, с. 82].

Вагомий внесок у розробку головних аспектів дослідження люстрації зробив сучасний український дослідник С. Шевчук, автор присвятив ряд робіт дослідженню люстрації в європейських країнах та в Україні. На його думку рецидиви авторитаризму сьогодні становлять особливу небезпеку, а це вимагає від молодих демократій незалежно від їх форм запровадження систем «захисту демократій», тобто системи заходів, спрямованих на прямий чи опосередкований захист демократичної системи від загроз подібних рецидивів та носіїв таких загроз. Однією із форм захисту, запроваджуваних у деяких державах колишнього соціалістичного табору стала люстрація [205].

Деякі з авторів розуміють під люстрацією «усунення індивідів від політичного життя або юридичне покарання за минулі дії під час попереднього режиму». Згідно із таким підходом люстрація містить два основні компоненти або, за словами професора С. Костюченко, «два типи публічного провадження»:

- Кримінальне переслідування представників еліти та посадових осіб органів влади, що становили вище керівництво у системі державного управління минулого режиму;

- Процедури масових розслідувань щодо тих, хто добровільно співпрацював із минулим режимом, членів партії або службовців державних організацій (поліції, служби безпеки тощо) середнього та нижчого рангів у бюрократичній ієрархії [72].

Н. Леткі впровадила альтернативний підхід до розуміння люстрації, який пов'язується, перш за все, із таким поняттям як «ретроактивна» чи «перехідна» справедливість. Відповідно до такого підходу люстрація становить систему політичних рішень, що приймаються відразу ж після переходу від авторитаризму у відношенні до індивіда на основі того, що було ними вчинено або що було вчинено щодо них за часів минулого режиму [205].

З юридичної точки зору, люстрація – це напрям державної політики, яка повинна реалізовуватись на основі певних законів та за чітко визначеними правилами відповідними людьми. Якщо брати до уваги досвід інших країн, які проводили люстрацію, то її мета полягає у захисті демократії та основ конституційного ладу [34, 43].

Інший підхід до тлумачення цього поняття наводить О. Сахно, згідно з яким люстрація це – політична форма легітимації нового державного режиму - демократичного або тоталітарного. Вона здійснюється не обов'язково в чітких юридичних рамках, оскільки її мета носить переважно характер ідеологічного протистояння нової правлячої еліти і старої. Люстрація – зміна кадрового складу влади, яка торкається усіх керівних ланок [157].

Досліджено поняття «люстрація» та його трансформації, специфіці формування нових політичних еліт в інформаційну епоху присвячені роботи А. Митко. Автор зазначає, що сьогодні люстрація – це не лише шлях до очищення державних органів, суспільної моралі, але й вища міра соціального захисту громадян від посягань замінити владу народу на владу корупції, владу грошей, владу таємних організацій, груп людей, а то й закордонних структур [100, с.107].

Для теоретичного дослідження люстрації важливим є вивчення історії виникнення поняття, уточнення його змісту, тобто аналіз еволюції цього поняття. Інститут люстрації пройшов значний шлях розвитку й набув різних тлумачень:

- 1) античний ритуальний обряд,
- 2) фіскально-статистична функція держави,
- 3) особлива перевірка державних службовців чи політична цензура.

У процесі дослідження визначена думка багатьох науковців, що люстрація притаманна суспільствам з перехідним типом розвитку.

Саме в період трансформаційних перетворень, коли пріоритетами державної політики стають деструкція партійно-державного механізму керівництва й ліквідація нормативно-ціннісної системи тоталітарного типу для створення ефективних владних інститутів та дієздатних структур управління запроваджується процес який і зветься люстрацією. До такої думки схиляються Т. Бельська, П. Блажек, О. Крюков, Н. Міненкова, Я. Турчин.

Так, в одній зі своїх робіт Я. Турчин стверджує, що люстрація є одним із засобів забезпечення перехідної справедливості для так званих транзитних суспільств, які віддали перевагу демократичним цінностям в організації держави. Люстраційні заходи повинні відповідати принципу верховенства права й основним свободам, концептуальним принципам демократії, а також мають супроводжуватися певними гарантіями, котрі унеможливають використання люстрації для зведення політичних й особистих поррахунків із опонентами [191].

В Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи зазначено, що метою люстрації має бути усунення загроз порушення основних прав людини та демократичного процесу, а не переслідування політичних опонентів чи покарання осіб, які є винними в чиненні протиправних діянь – це є питанням кримінального переслідування, а не люстраційного процесу [205].

Таким чином, на основі проведеного аналізу, виникають підстави констатувати, що розвиток наукового дискурсу щодо проблеми зміни політичної еліти характеризувався посиленням міждисциплінарності, розширенням предметного поля профільних досліджень, вдосконаленням понятійного інструментарію тощо. В результаті політичною наукою був накопичений задовільний обсяг інформації, необхідний для розкриття сутності феномену зміни влади і люстрації як її головного інструментарію.

На сьогодні, в політичному дискурсі можна виокремити два основних підходи, які пояснюють процес трансформації еліт. Згідно з першим трансформація еліт передбачає революційну зміну існуючої еліти, за другим – зміну певних внутрішніх системно утворюючих чинників, але без кардинальної зміни зовнішнього вигляду еліти, незалежно від методик цієї зміни ключовим каталізатором можемо вважати процес люстрації.

1.2. Концептуальні засади та категоріальний апарат дослідження

Не дивлячись на те, що феномен люстрації є відносно новим явищем в політикумі як нашої держави так і усієї Європи, своїми коренями ця практика сягає Стародавніх світів.

У Стародавньому Римі люстрацією називали обряди громадського очищення всього римського народу, флоту й сухопутного війська шляхом жертвоприношення [88]. Наближеним до люстрації того часу був особливий процес – остракізм. Чимало науковців вважають, що саме остракізм є першоосновою люстрації.

Зазначена процедура була превентивним інструментом для уникнення узурпації влади з боку будь-якого громадянина або групи людей у Стародавній Греції. Піддати остракізму могли будь-якого громадянина, популярність або політична могутність якого починали

загрожувати демократичним принципам поліса. Проводилась процедура в січні кожного року. Голови з Ради п'ятисот (свого роду парламенту) регулярно ставили на розгляд громадськості питання про необхідність остракізму. Якщо рішення схвалювалося, то сама процедура проводилася навесні цього ж року. У певний призначений день кожен з мають право громадян приносив з собою черепок (звідси й назва), де було написано ім'я людини, яка, на його думку, є загрозою, і якого слід вигнати. Голосування було таємним. Кожен громадянин заходив в підготовлений огорожений від сторонніх очей простір з черепком, затиснутим в руці, і клав його в спеціальну коробку. За підсумками дня проводився підрахунок голосів. Той, чиє ім'я найбільш часто згадувалося в записах, повинен був у десятиденний термін залагодити всі свої справи у полісі і покинути його. Вигнання тривало, як правило, десять років, хоча термін міг бути змінений залежно від того, наскільки сильною представлялася загроза з боку цієї людини. Вважалося, що за цей період впливова особа розгубить свою популярність, і після повернення вже не буде загрожувати демократичним основам міста. Разом з тим вигнанці не були позбавлені ні прав громадянства, ні земельного наділу (який обов'язково мав кожен член громади), ні власності [126].

В XVI-XVII ст. люстрація виступає загальнодержавним обстеженням господарсько-фінансового стану королівщин. Так, наприклад, у Польщі люстрацію визначали як періодичні урядові акції, що провадилися за ухвалою сейму спеціально створюваними ним комісіями з метою обрахування прибутковості й подальшого оподаткування державних маєтностей, традиційно званих королівщинами. Їх проводили з періодичністю у п'ять років, також їм притаманні кілька основних моментів. По-перше, йдеться про обстеження (ревізію) господарсько-фінансового стану державних маєтностей – численних міст, містечок, сіл, промислових об'єктів, адміністративно-територіально об'єднаних у староства, тєнути (держання), вїтївства. По-друге, про детальну

реєстрацію одержуваних у результаті експлуатації названих володінь прибутків. Нарешті, про обрахування на підставі даних про прибутки та витрати розміру державного податку з королівщин, відомого в історії під назвою кварта, або четвертого гроша. Інститут люстрування в Польщі проіснував з 1562 р. до 1789 р., тобто понад двісті років. В цей час слово «люстрація» означає докладно «оглядати» або «вивчати» [94, с. 5-7].

В Росії з 1839 р. діяло Положення про люстрацію, метою якого було збирання відомостей про всі земельні угіддя, з'ясування приналежності казенних маєтків, засобів виробництва, що перебували в селян, запровадження нового розподілу земель між селянами, визначення на підставі поземельної оцінки господарської повинності селян і розрахунок доходів від використання земель і оброчних статей. Після закінчення люстрації за кожним маєтком складали «інвентар», у якому відображали результати люстраційних робіт [206].

В східноєвропейських державах (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія), люстрацією вважають особливу процедуру перевірки осіб, які обіймали відповідальні державні посади, а також кандидатів на ці посади стосовно їх належності в минулому до керівництва комуністичних партій, служб державної безпеки або відносно співпраці з цими службами. Така перевірка проводилася на підставі спеціальних законів про люстрацію (прийнятих у 1990–1993 рр.), якими особам, які скомпрометували себе співпрацею з тоталітарним режимом, було встановлено заборону обіймати певні державні посади, зокрема бути обраними до органів представницької влади. Перевірку зазвичай здійснювали спеціальні люстраційні органи (наприклад, в Угорщині це комітети, обрані парламентом у складі трьох суддів). Якщо під час люстрації виявляли факти співпраці особи, яка обіймає відповідальну посаду, з тоталітарним режимом, вона мала обрати або добровільний вихід у відставку зі збереженням таємниці виявлених фактів, або примусову відставку з публічним оголошенням компрометувальної інформації [185].

Враховуючи вищевказане, етимологічно слово «люстрація» походить від латинського «*lustratio*», що має два значення:

- 1) очищення через жертвопринесення, спокута;
- 2) проходження, обхід, об'їзд

Люстрація (від латинського *lustratio* – очищення через жертвопринесення) – в політичному сенсі означає очищення влади від старих кадрів, заборона функціонерам попередньої влади займати посади в державному апараті, обиратися у представницькі органи, бути суддями, інколи навіть займатися викладацькою діяльністю тощо [72].

Загалом термін «люстрація» має декілька значень, розглянемо детально кожне.

Враховуючи вищезазначене, люстрації – це періодичні описи державного майна для визначення його доходу. Проводились з 1562 року і до кінця 18 ст. у Польщі, а в 1778-1876 – російськими державними службовцями у Литві, Білорусії і на Правобережній Україні. При цьому фіксувалась чисельність податного населення, його матеріальне положення, склад та цінність земельних угідь, доходи тощо. З 1867 р. в західних губерніях Російської імперії діяли спеціальні люстраційні комісії, завдання яких була перевірка правильності інвентарю державних помість .

- Релігійно-магічні обряди, які за уявленням віруючих охороняють від хвороб та інших бід.
- Заборона займати керівні та деякі високі посади особам, які мають сумнівне минуле.
- Перевірка на нелояльність і неучасть у керівних або правоохоронних органах суворого режиму [19, с. 158].

Сучасний правовий термін (від пізньолат. *lustratio* — очищення шляхом жертвоприношення, спокута) вживається для означення особливої процедури перевірки осіб, які після зміни в країні тоталітарної влади на демократичну займають державні посади, що включені до спеціального переліку, а також кандидатів на ці посади на предмет їхнього

співробітництва в минулому (до зміни в країні влади) з органами державної безпеки. З цього приводу упродовж 1990-1993 р.р в постсоціалістичних країнах, зокрема в Естонії, Латвії, Румунії, Угорщині, Чехії, було прийнято закони про люстрацію, що забороняють відповідним особам займати деякі державні посади, а також обиратися в органи представницької влади. Одержані в ході люстраційної перевірки компрометуючі матеріали на ту чи іншу особу, яка займає посаду, що включена законом до спеціального переліку, можуть бути публічно оголошені, якщо ця особа добровільно не погодилася залишити займану нею посаду [19].

Загалом, ці визначення відображають основні ознаки люстрації як суспільного явища, проте щодо деяких з них варто зробити уточнення. Насамперед, визначення люстрації як юридичного покарання справедливе лише для однієї з концепцій правової природи люстрації – розуміння її як різновиду юридичної відповідальності. Усунення індивідів від політичного життя – швидше результат люстраційних заходів, а не їхній зміст, причому цей результат може і не настати внаслідок неефективності вжитих заходів. Люстраційні заходи і усунення осіб із публічних посад співвідносяться як причина і наслідок, а прирівнювати ці категорії в жодному випадку не можна. До того ж, не усіяке усунення індивідів від політичного життя є люстрацією.

Розуміння люстрації як процедури перевірки також не можна визнати вдалим, оскільки така процедура є лише однією зі складових люстраційних заходів. Основна мета люстрації – очищення як результат, а не як процес. Відповідно, основне функціональне навантаження несуть в собі люстраційні обмеження або негативні наслідки іншого характеру, унаслідок яких здійснюється безпосереднє чи опосередковане усунення осіб із публічних посад.

Нарешті, визначення люстрації як системи політичних рішень зміщує логічний аспект і невиправдано розширює обсяг визначуваного

поняття. Упровадження люстраційних заходів неможливе за відсутності відповідної волі суб'єктів політичної системи суспільства – не лише політичних сил, які приходять до влади після повалення старого режиму, а й широких верств населення [12, с. 34].

Автор погоджується з дослідницею А. М. Митко, яка стверджує, що люстрація це не лише шлях до очищення державних органів, суспільної моралі, але й вища міра соціального захисту громадян від посягань замінити владу народу на владу корупції, владу грошей, владу таємних організацій, груп людей, а то й закордонних структур [100].

У найбільш загальному вигляді люстрацію можна визначити як систему заходів, що спрямовані на усунення із ключових посад У найбільш загальному вигляді люстрацію можна визначити як систему заходів, що спрямовані на усунення із ключових публічних посад осіб, причетних до протиправної діяльності попереднього політичного режиму, та встановлення для них обмежень на зайняття посад у майбутньому. Люстрація як правовий інститут – це система правових норм, які визначають порядок здійснення люстраційних заходів.

Досліджуючи інститут люстрації, необхідно перш за все визначити його правову природу, адже чітке розуміння сутності люстраційних заходів є необхідною передумовою послідовного та логічного їх впровадження. Різні підходи до правової природи люстрації визначають різні вимоги до сфери її застосування, кола осіб, на яких поширюються люстраційні процедури, вимоги до характеру самих процедур – ті межі, переступаючи які люстрація перетворюється із засобу оздоровлення політичної еліти на інструмент політичної помсти, іншими словами – критерії її правомірності [12, с. 36].

Наразі існують три основні концепції правової природи люстрації.

Перша концепція трактує люстраційні обмеження як один із різновидів спеціальних вимог до окремих категорій публічних службовців, подібні за своєю суттю до професійних вимог (вимоги освіти і стажу),

вікового цензу, цензу осілості тощо. Люстраційні обмеження, як і інші спеціальні вимоги, покликані забезпечити добір осіб, які в змозі ефективно виконувати покладені на них функції. Оскільки публічний службовець виконує важливі суспільні функції, часто при цьому репрезентуючи державу, його діяльність до цієї держави є необхідною умовою того, що така діяльність приносить користь як самій державі, так і її громадянам. Якщо ж службовець неприхильно ставиться до політичного режиму у власній державі, навряд чи він буде сумлінно працювати задля його процвітання [12, с. 37].

Згідно з другою точкою зору, люстраційні обмеження є за своєю суттю санкціями, елементом механізму відповідальності особи за ті чи інші діяння. Очевидно, що в процесі люстрації використовуються механізми різних видів відповідальності – перш за все відповідальності юридичної, оскільки санкції – люстраційні обмеження – мають юридичний характер. Такий підхід висуває низку вимог, недотримання яких ставить під сумнів правомірність люстраційних заходів. Так, діяння, за яке до особи застосовуються санкції у вигляді обмежень, повинне порушувати норми права, чинні на момент його вчинення, оскільки закон, що встановлює відповідальність, зворотної сили в часі не має. Окрім того, люстраційні обмеження мають відповідати усім принципам юридичної відповідальності – перш за все, принципу індивідуальної відповідальності [12, с. 38].

I, нарешті, третя концепція полягає в тому, що у контексті з'ясування правової природи люстрації цікавим є положення Принципів ефективного розслідування і фіксування фактів тортур або іншого жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність поводження або покарання (затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 2000 р. №55/89). Ними передбачено, що особи, які можуть бути причетні до таких дій, повинні бути відсторонені з будь-яких посад, які дозволяють здійснювати контроль чи владні повноваження як

безпосередньо, так і через інших осіб, щодо скаржників, свідків, осіб, які проводять розслідування та членів їх сімей. Декларація про захист від насильницького зникнення, затверджена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року передбачає, що особи, підозрювані у причетності до таких зникнень, повинні бути відсторонені від виконання «будь-яких офіційних обов'язків» на час розслідування. Фактично у цих документах мова йде про гарантії справедливості й неупередженості кримінального процесу, які закріплені не лише в міжнародному, а й у національному праві переважної більшості держав. У цьому контексті люстраційні обмеження можуть розглядатися як заходи, спрямовані на забезпечення неупередженого розслідування злочинів, які вчиняли органи і організації антидемократичного режиму, шляхом унеможливлення впливу на цей процес зацікавлених осіб, пов'язаних з діяльністю таких інституцій, - своєрідні процесуальні гарантії. Але поки що ця концепція не знайшла широкого визнання [12, с. 39].

Таким чином, проаналізувавши різні визначення поняття «люстрація», звернемо увагу на різновиди даного поняття. В залежності від сфер застосування люстрація у сучасному тлумаченні може набувати доволі різних видів, але слід зазначити, що дослідник апелював різновидами, які притаманні лише українському суспільству. Розглянемо кожен з них.

Люстрація державна – це форма захисту державних інституцій (реального народовладдя та правильного функціонування державного механізму як сукупності дій виборних осіб і державних службовців) від таємного (від суспільства) впливу на вищих державних посадовців з боку окремих осіб, спеціальних органів, секретних організацій та іноземного впливу.

Ця люстрація стосується лише окремих державних чиновників всіх гілок влади всіх рангів аж до народних депутатів України та Президента України та осіб, які претендують на зайняття відповідних посад.

Під державною люстрацією (фізичних осіб) пропонується розуміти процес, спрямований на добровільне повідомлення громадянами (які претендують на зайняття відповідних посад):

- про їх таємні стосунки з відповідними секретними службами;
- про причини перебування за кордоном України;
- про своє колишнє або дійсне членство в зареєстрованих, незареєстрованих, а також таємних політичних та інших організаціях;
- про фактичне дотримання вимог щодо заборони суміщення державних (виборних) посад з іншою роботою;
- перевірку посадовців (чиновників) всіх гілок державної влади (державних службовців, суддів, народних депутатів), які займають вже свої посади, а також претендентів на відповідні посади та претендентів на участь в виборчих процесах (як фізичних, так і юридичних осіб) на предмет їх таємного співробітництва з спеціальними службами;
- автоматичне звільнення з посад або недопущення до їх зайняття осіб, які надали неправдиву інформацію [33].

Люстрація економічна, тобто процедура захисту народу Української держави та національної економіки від протизаконного впливу на них величезного тіньового капіталу (отриманого незаконним, а то і злочинним шляхом); під якою пропонується розуміти процес, спрямований на добровільне повідомлення громадянами (які претендують на зайняття відповідних посад):

- про наявне в них та в пов'язаних з ними осіб майна та відповідність його обсягів задекларованим доходам;
- про фактичне дотримання вимог щодо заборони суміщення державних (виборних) посад з іншою роботою;
- про фактичне або навіть і юридично оформлене управління власним бізнесом;
- перевірку посадовців (чиновників) всіх гілок державної влади (державних службовців, суддів, народних депутатів), які займають вже свої

посади, а також претендентів на відповідні посади та претендентів на участь в виборчих процесах (як фізичних, так і юридичних осіб) на предмет наявності, законності у них та близьких їм осіб майна, грошових коштів, в т.ч. за кордоном, та відповідності їх рівню задекларованих доходів;

- використання автоматичних санкцій у вигляді конфіскації в доход держави всього майна люстрованих фізичних та юридичних осіб, яке не було задекларовано під час здійснення процедури люстрації та не було відображено в попередньо поданих податкових деклараціях.

- автоматичне, передбачене законодавством, звільнення з посад або недопущення до їх зайняття осіб, які надали неправдиву інформацію, з застосуванням передбачених законодавством санкцій, в т.ч. конфіскації в дохід держави не задекларованого своєчасно майна [33].

Люстрація політична, тобто державна система захисту держави від узурпації державної влади незаконними діями політичних партій, захисту членів партії від порушень внутрішньо-партійної демократії, під якою пропонується розуміти процес, спрямований на забезпечення:

- публічного надання всіма зареєстрованими партіями, партійними фракціями, а також публічними політиками (згідно до визначеного законом переліку) інформації про свою політичну та фінансову діяльність, про політичні (соціально-економічні, культурні тощо) програми та про результати їх реалізації за відповідні періоди (етапи);

- публічного, системно упорядкованого та безоплатного для користувачів розповсюдження такої інформації для громадян України;

- офіційного щорічного проведення аудиторської перевірки такої інформації та фінансово-партійної діяльності самих люстрованих осіб відповідними державними органами за рахунок самих люстрованих осіб в наступних напрямках:

- відповідності ідеології, програми, статутних документів та практики діяльності відповідної партії, громадської організації принципам та нормам Конституції України, міжнародним угодам, вимогам міжнародних органів, ратифікованих Україною, рішенням міжнародних судових органів та трибуналів, визнаних Україною;

- практичної організаційно-фінансової діяльності партії, громадської організації на відповідність вимогам чинного законодавства України та статутним документам партії, громадської організації, рішенням їх вищих керівних органів з метою недопущення удаваного (псевдо) існування партії;

- дотримання партією, організацією демократичних принципів формування керівних та виконавчих органів, належного контролю за їх роботою, їх належного звітування, процедур висовування кандидатів в виборчі списки у випадках участі партії, організації в виборчому процесі;

- можливого за відомо фіктивного створення і існування партії, коли окремі особи («грошові мішки») купують або реєструють удавану партійну структуру для отримання можливості особистого проникнення в державні органи та отримання депутатської недоторканості, створення іміджу серйозного політика з ціллю підтримки власного бізнесу тощо [33].

Але окрім зазначених видів люстрації щодо українського політикуму, існують особливі обґрунтування люстраційних процесів у світовій політичній практиці. Так, зокрема Парламентська асамблея рекомендує дотримуватись Вказівок щодо забезпечення дотримання люстраційними законами та подібними адміністративними заходами вимог правової держави. Ці Вказівки містять деталізацію принципів, встановлених у Резолюції 1096. По-перше, як зазначено у Вказівках, метою люстрації має бути усунення загроз порушення основних прав людини та демократичного процесу, а не переслідування політичних опонентів чи покарання осіб, які, як вбачається, є винними в чиненні протиправних

діянь – це є питанням кримінального переслідування, а не люстраційного процесу [205].

Вказівки, в цілому, побудовані на принципах, викладених професором Г. Шварцем, а саме:

Перший принцип: адміністрування люстраційного процесу має здійснюватись спеціально утвореною комісією у складі шанованих суспільством осіб, які пропонуються головою держави і затверджуються парламентом;

Другий принцип: люстрація може використовуватись тільки для усунення чи суттєвого зменшення небезпеки, яку становлять суб'єкти люстрації для утворення життєздатної демократії в силу використання свого становища для порушення прав людини або блокування процесу демократизації;

Третій принцип: люстрація не може використовуватись для покарання або помсти – покарання може бути призначене тільки за минулі кримінальні дії відповідно до чинного кримінального законодавства із дотриманням всіх гарантій кримінального процесу;

Четвертий принцип: люстрація повинна бути обмежена лише такими посадами, щодо яких існують підстави вважати, що особа, яка їх обіймає, може їх використати з метою спричинення суттєвих загроз правам людини або демократії, тобто державними посадами, які відповідають за розробку та впровадження державної політики, а також стосуються внутрішньої безпеки або такими державними посадами, які можуть бути використані для порушень прав людини, такими як посади в правоохоронних органах, службі безпеки, розвідки, в судовій владі та прокуратурі;

П'ятий принцип: люстрація не може застосовуватись до виборних посад: виборці мають право обирати на власний розсуд;

Шостий принцип: люстрація не може застосовуватись до установ приватного права чи напівприватних організацій;

Сьомий принцип: дискваліфікація особи на зайняття певної посади внаслідок люстрації не повинна перевищувати п'яти років, оскільки не слід недооцінювати можливість позитивних змін у ставленні та звичках особи (навіть засудженим особам надається можливість помилування за добру поведінку – тому особі, яка взагалі не вчинила злочину, повинна надаватись принаймні подібна можливість);

Восьмий принцип: лише особи, які наказували, вчиняли чи суттєво допомагали вчиненню серйозних порушень прав людини можуть бути дискваліфіковані для зайняття певних посад;

Дев'ятий принцип: жодна особа не може бути піддана люстраційним санкціям виключно на підставі членства в організації або діяльності на користь будь-якої організації, які були правомірними під час існування такої організації або вчинення такої діяльності (за виключенням випадку, вказаного у Восьмому принципі) або на підставі особистих поглядів або переконань;

Десятий принцип: люстрація може застосовуватись виключно до дій, трудової діяльності чи членства в організаціях, що мали місце, починаючи з 1 січня 1980 року і до моменту повалення комуністичної диктатури, оскільки маловірогідним є те, що особи, які не вчиняли порушення прав людини протягом таких десяти років наразі вчинятимуть такі порушення (цей строк давності, звичайно, не стосується порушень прав людини, які передбачають кримінальну відповідальність);

Одинадцятий принцип: люстрація «свідомих колабораціоністів» є допустимою лише щодо осіб, які фактично брали участь разом із державними органами (такими як служба безпеки) у вчиненні серйозних порушень прав людини, які заподіяли фактичну шкоду іншим та які знали або повинні були знати, що їх дії завдають шкоду (це, наприклад, не стосуватиметься осіб, які намагалися свідомо ввести в оману служби безпеки, імітуючи співпрацю);

Дванадцятий принцип: люстрація не повинна застосовуватись до осіб, які не досягли 18 років на момент вчинення відповідних дій, добросовісно та добровільно відмовилися та залишили членство, працевлаштування або діяльність на користь відповідних організацій до початку переходу до демократичного режиму або які діяли під примусом;

Тринадцятий принцип: у жодному випадку особу не можна піддавати люстрації без надання всіх гарантій належної правової процедури, включаючи право на захисника (який має призначатись, якщо суб'єкт люстрації не може найняти такого захисника), право бути обізнаним із доказами обвинувачення, право на доступ до всіх наявних обвинувачувальних та виправдовувальних доказів, право надавати свої докази, право на відкритий процес, якщо цього вимагає суб'єкт, право на оскарження до незалежного судового органу тощо [201].

Як зазначає науковець А. Митко, що в одних випадках люстрація представляється як помста попередникам, в інших – супроводжується потоком доносів. Із цим зіткнулися поляки й чехи, у яких люстрація чиновників проводилася після повалення комуністичної партії. Кількість заяв від громадян із зазначенням імен, нібито причетних до порушення прав людини в цих країнах, досягло такого масштабу, що тільки на першому етапі – при отриманні сигналу – їх уже сортували за трьома категоріями. У першу потрапляли чиновники, чия вина була доведена й не вимагала перевірки; до другої – ті, чиї гріхи не були доведені, але вони приховали факт своєї співпраці з органами безпеки. І в третій групі виявлялися люди, вчинки яких довести було практично неможливо через обмеження їхніх функціональних обов'язків. Найчастіше щодо цих дрібних чиновників навіть не порушувалася справа, проте вказана категорія була найчисленнішою [100, с. 106].

Отже, з усього вищевказаного можна зробити висновок, що люстрацію найбільш коректно визначити як систему заходів, що спрямовані на усунення з ключових публічних посад осіб, причетних до

протиправної діяльності, попереднього політичного режиму, та встановлення для них обмежень на зайняття таких посад у майбутньому. Проте це тлумачення стосується люстрації як політичного явища, взагалі ж дане поняття має кілька різновидів: державна, економічна, політична тощо

1.3. Методологічні основи вивчення феномену люстрації

У політичному дискурсі виділяють три аспекти дослідження політичного життя: структурний (статистичний), функціональний (процесуальний) і динамічний (еволюційний). Два останні аспекти пов'язані з рухом, розвитком політичного життя. І якщо процес функціонування значною мірою обумовлений механізмом відтворення функцій, то еволюційний та революційний розвиток загалом визначаються змінами якості елементів та інститутів, властивостями і функціями [4].

Регулювання та корегування сучасних проблем люстрації безумовно є одним із значущих завдань державних законодавчих виконавчих і судових структур нинішньої влади, які вказують на необхідність контролю за виконанням юридичних та громадських норм суспільного життя. Будувати стратегію і тактику впливу люстрації на політико-правові сторони розвитку держави неможливо без активної участі політичної верхівки, еліти, інтелігенції. Але для вдалого застосування люстраційних технік сам процес повинен бути досконало вивчений, тому слід першочергово апелювати методологією даного поняття.

Методологічну основу даної роботи становить комплекс концепцій та філософських напрямків, зокрема школи природного права, соціальної та аналітичної філософії, окремі ідеї політико-правових вчень, а також відповідний комплекс методів, методологічних підходів і принципів дослідження.

Методологія вивчення люстрації передбачає визначення принципів, структури, логіки, форм, методів і засобів наукового пізнання досліджувального явища. Аналіз теоретичного досвіду висвітлення питань люстрації свідчить про наявність певних розбіжностей у розумінні її сутності та основних ознак, насамперед через міждисциплінарний підхід, оскільки воно є предметом дослідження як юридичних, політико-правових, політико-економічних, психологічних і соціологічних міждисциплінарних досліджень [193].

Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальнонаукові підходи та методи, які поділяються на суто теоретичні й операційні. Серед теоретичних пріоритет надається комплексному підходу, який дозволяє з усіх боків розглянути таке явище як «люстрація», виявити особливості його висвітлення в межах соціально-політичних, правових і гуманітарних наук.

Застосування історичного підходу та конкретно-історично-генетичного методу дозволило дослідити закономірності становлення та розвитку процесу люстрації в нових історичних умовах. Долучаючись до системного підходу, вдалося сформулювати цілісне уявлення про систему науковості феномену люстрації.

Креативний підхід пізнання цього явища проявляється у створенні дефініції поняття «люстрація» в політико-правовому, політико-економічному і політико-психологічному, соціологічному сенсі. Закріплені в нормативно-правових актах визначення люстрації мають бути однозначними та придатними для виконання процедур їх здійснення.

Когнітивний підхід сприяв пізнанню процесів наукової творчості, руху ідей науковців різних галузей в соціумі, дозволив виявити інтегративні тенденції розвитку політології у її взаємодії, перш за все, з соціологічними, правовими науками. Синергетичний підхід дозволяє визначити систему комунікації політичної, правової, соціальної та психологічної науки, як відкриту систему, що має безліч варіантів

взаємообміну інформацією, правовою базою та обміну знаннями між вченими.

Застосування обраних методологічних підходів сприяло визначенню основних операційних методів дослідження: абстрагування, узагальнення, індукція та дедукція, аналіз та синтез, аналогія, формалізація, ідеалізація.

Усі завдання вирішувались через поєднання загальнотеоретичних, частково емпіричних та соціальних методів, зокрема: діалектичного, статистичного, компоративного, концептуального моделювання. Однак, на практиці вчені не завжди виходять з обґрунтованих наукових концепцій люстрації керівних структур. Основним джерелом відомостей про люстрацію є статистичні дані судів, правоохоронних органів та інформаційних матеріалів у ЗМІ.

Інформаційне забезпечення дослідження процесів люстрації визначається як науково обґрунтована діяльність зацікавлених суб'єктів зі збору, фіксації, обробки, накопичення, зберігання і використання відомостей, повідомлень та будь-яких інших даних з метою аналізу різних форм люстрації і розробки державної люстраційної політики.

Основні принципи, що відтворюють зміст і сутність постпозитивістської методології дослідження державно-правових, конституційно правових і міжнародно-правових проблем, це принципи всебічності, об'єктивності, універсальності, системності, діалектичності, історизму, деідеологізації і свободи наукових досліджень, детермінізму, герменевтики, феноменології, формальної логіки і т.д. Враховуючи традиційні та новітні погляди щодо методу правових досліджень, перспективи розбудови України як демократичної, суверенної, правової держави з розвиненими інститутами громадянського суспільства, поряд з іншими європейськими державами, слід зазначити, що світоглядні принципи цієї методології реалізуються через певні, інколи однойменні методи пізнання правової реальності (наприклад, принцип герменевтики

реалізується за допомогою герменевтичного методу і т.п.). Тобто методи постають важливими складовими компонентами механізму реалізації світоглядних методологічних принципів та забезпечують функціональну ефективність правової методології загалом. Отже, методи дослідження різноманітних аспектів інституту люстрації – це, зокрема, система заснованих на світоглядно-філософських принципах пізнання відповідного предмету наукових досліджень, прийомів і способів, правил. Вони дозволяють виокремити юридичні особливості даного інституту, його конституційно-правового регулювання в Україні та зарубіжних державах, реалізації відповідних міжнародно-правових зобов'язань у цій сфері на внутрішньодержавному рівні. Як підкреслює В.Л. Федоренко, якщо принципи формують світоглядний рівень методології дослідження, то методи становлять її методичне, певною мірою «технологічне» підґрунтя [193].

Аналіз наукових праць засвідчує можливість виокремлення таких підходів до методологічних інструментів дослідження:

1) ідеї, які відображають метод дослідження як взаємопов'язану єдність його категорійно-поняттєвого апарату;

2) ідеї, які відтворюють метод дослідження як взаємопов'язану єдність його категорійно-поняттєвого апарату, так і як поєднання загальних і спеціальних методів пізнання;

3) ідеї, за якими відображають метод дослідження як поєднання загальних і спеціальних та одиничних прийомів, засобів і способів наукового пізнання. Тут на категорійно-поняттєвий апарат покладено важливу роль у процесі дослідження, це засада для його методів, але не може бути самостійним методом дослідження [17, с. 135].

Комплексна міжгалузева сутність інституту люстрації зумовлює неоднозначність у питаннях конкретного методологічного інструментарію дослідження. Враховуючи багатогранність поняття і природи люстрації, певну увагу, яка вже приділялась до цього інституту в науковій літературі,

можна однозначно підкреслити і різноманітність прийомів, способів і засобів дослідження. Первинною ланкою методології пізнання інституту люстрації є основоположні визначальні засади, керівні ідеї, тобто принципи. Зокрема принцип наукового плюралізму дозволив вийти за межі європейського розуміння люстрації та обґрунтувати необхідність національної моделі, а принцип додатковості забезпечив широкий погляд на очищення влади і своєрідний висновок щодо запобігання та протидії деструкції влади як мети люстрації. Зазначається про доцільність закладення в методологічну основу дослідження люстрації ідеї школи природного права, соціальної та аналітичної філософії [193].

Систематизація існуючих підходів та методів до трактування поняття люстрація та дослідження цього феномену в ракурсі політологічної науки дають підґрунття стверджувати, що люстрація як і будь-яке загальнополітичне явище можна розглядати крізь призму звичайних методичних дефініцій.

Універсальні методи, що включають загально філософські методи дали змогу дійти висновку та зробити аналіз дослідженого, у роботі використовувалися такі методи як: нормативно-порівняльний аналіз, абстрагування, індукція і дедукція, спостереження тощо. Крім того у цій групі методів долучалися такі підходи: соціологічний підхід для детального аналізу соціальних процесів, що зумовлюють використання люстраційних методів у політиці; культурологічний підхід для визначення рівня політичної культури громадян та нормативно-ціннісний за для визначення рівня етичної поведінки українського населення.

Загальнонаукові методи та підходи, а саме методи спостереження та опису дозволили простежити еволюцію поняття «люстрація» та проаналізувати становлення феномену люстрації в Україні; а також прослідкувати особливості ментальних характеристик українського суспільства крізь призму історизму.

Біхевіористичний метод як один з головних, яким оперував автор, застосовувався за для аналізу поведінки громадян, щоб з'ясувати причини уповільнення люстраційних змін та неповноцінного застосування люстрації в українському політикумі.

Абстрагування як метод застосовано при розгляді люстрації в її першооснові у вигляді античних політичних механізмів очищення влади, таких як оскракізм.

Системний метод використовувався для з'ясування загальних рис люстраційних процесів та специфіки їх проявів у політичному просторі України;

Діалектичний метод наукового пізнання державно-правових процесів та явищ дозволив автору розглядати їх у розвитку, зв'язку між собою і з суспільством, виявити закономірності і тенденції проблеми існування феномену люстрації в політичному просторі.

Синергетичний метод дозволив з'ясувати взаємозв'язок між політикою та природою людини, а саме забезпечив розгляд люстрації крізь призму колективного несвідомого та масової свідомості українського народу.

Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу політико-правової бази щодо питань люстрації в зарубіжному та українському законодавствах.

Формально-юридичний метод дав змогу проаналізувати Закон «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. №1682_VII відповідно до правил законотворчої техніки;

Функціональний підхід застосовувався для аналізу взаємовпливу менталітету та готовності українського суспільства до люстраційних змін, тощо.

Психологічний підхід дав змогу автору дослідження зосередитись на природі феномену люстрації як одного з головних методів зміни політичної еліти та з'ясувати роль суспільства у цьому процесі.

Отже, як було з'ясовано, інститут люстрації в науковому дискурсі може бути досліджений за допомогою сучасних методів наукових досліджень: універсальних методів (логічні операції та загальнологічні прийоми пізнання, прийоми та норми філософського характеру), загальнонаукових методів та підходів (теоретичні та емпіричні), спеціальних (по галузям і дисциплінам) та спеціалізованих методів (внутрішньо дисциплінарних та внутрішньогалузевих).

Висновки до Розділу I

Науковці різних періодів досліджували особливості зміни політичної еліти, більшість з них – зводяться до одного знаменника – політична еліти незалежно від історичних, релігійних чи навіть географічних рамок має тенденцію змінюватися під приводом різних причин. В залежності від різноманітних підходів до тлумачення еліти, це поняття набуває й різного функціонального змісту. Загалом з урахуванням більшості теорій до обґрунтування цього явища воно має такі підходи:

- Структурно-функціональний;
- Інституціональний
- Ціннісний
- Репутаційний
- Природжений; тощо

Беручи до уваги характеристику кожного з цих підходів, можемо стверджувати, що політична еліта насамперед покликана за своєю природою здійснювати політичне управління суспільством.

Термін «люстрація» у своєму першопричинному значенні в греко-римській міфології означав ритуал очищення від моральної негативної репутації. Проте пізніше з розвитком суспільства за часів афінської демократії люстрацією почали називати заходи, спрямовані на подолання

недоліків правління попередньої владної еліти. Тобто саме в цей період люстрація починає набирати забарвлення політичної процедури.

Сьогодні більшість науковців трактують люстрацію, як метод у боротьбі із колишньою, (найчастіше) злочинною владою, це очищення влади від старих кадрів, котрі якимось чином скомпрометували себе. В залежності від сфер застосування люстрація поділяються на такі різновиди: державна, економічна, політична, але не залежно від таких характеристик люстрація не втрачає свого головного призначення – зміни політичної еліти, шляхом різних перетворень та трансформацій.

Крім того, аналіз вищевикладеного матеріалу дає підстави стверджувати, що усі підходи до тлумачення поняття люстрація можна звести у два концептуально протилежні підходи. Перший є традиційним і позначає люстрацію як усунення індивідів від політичного життя або юридичне покарання за дії, вчинені під час попереднього режиму. Другий, ретроактивний, трактує люстрацію як встановлення справедливості через інформаційний компонент, розкриття фактів про злочинні дії конкретної особи.

Аналіз наукових досліджень в області елітології дає підстави стверджувати, що, не дивлячись на велику кількість підходів та принципів функціонування політичної еліти, методів її зміни не так вже й багато. Однією з форм зміни політичної еліти є люстрація.

В основу методології дослідження інституту люстрації був покладений принцип плюралізму, що забезпечив застосування комплексу ідей різних філософсько-правових шкіл та історико-політичних вчень.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ЛЮСТРАЦІЇ НА ПОЛІТИЧНУ ЕЛІТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

2.1. Політична еліта в Україні: проблеми становлення та тенденції розвитку

Роль правлячої політичної еліти надзвичайно важлива в будь-якій державі й особливо актуалізується на етапах становлення або трансформації. Саме тому дослідження правлячої політичної еліти особливо цінне в Україні, відносно молодій державі, яка переживає перші етапи розвитку власних політичних інститутів.

У сучасній політичній науці є два основні підходи до визначення поняття «політична еліта» та її ролі у суспільстві – функціональний і цілісний. Перший пов'язаний з формальним соціальним статусом представника еліти в суспільстві. Другий визначає еліту на основі своєрідного духовного аристократизму, культури, освіти, волі тощо. Іншими словами, поділ еліти України на регіональну і національну можливий, передусім, за компетенцією, функціональними її особливостями, діапазоном конкретних питань, які їй доводиться вирішувати. Звичайно, розподіл на еліту регіональну і загальнонаціональну можна здійснювати і за істотними відмінностями між загальнонаціональною (столична, обласна) і регіональною (провінційна) елітами. Тут маємо брати до уваги такі ознаки: рівень освіти, інтелекту; функціональний вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні (ступінь можливостей і реальних дій) [195].

Політична еліта – це субелітна група, у функції якої входить безпосереднє управління політичним процесом. Важлива функція еліти – вироблення стратегічних рішень і забезпечення трансляції прийнятих рішень на рівень масової свідомості та поведінки. Ми маємо перехідну

еліту. Говорити про те, що в Україні вже сформована еліта, особливо на рівні державних менеджерів чи політичних діячів, зарано. Скоріш за все ми маємо квазіеліту, котрій притаманно багато ознак номенклатури [73].

В Україні, виходячи з особливостей її історичного розвитку, традицій, низки проблем та суперечностей, що накопичилися впродовж довгого часу, сформувався власний набір чинників, які вказують на параметри правлячої політичної еліти і, звісно, потребують детальнішого аналізу. Інтегральне поєднання дії всіх чинників призвело до можливості констатації правлячої політичної еліти України як певного системоутворюючого ядра політичної еліти і політичної системи загалом. Дослідження цього ядра та оцінка його значущості є ключовими для оцінки стану державності України і ще не отримали належного розгляду [124].

Звернувшись до історії, можна виділити п'ять генерацій української політичної еліти:

- *Родова еліта*, XIV - середина XVII ст. (князі Острожські, Корецькі, Збаразькі, Вишневецькі, Заславські, Чарторийські і ін.).

- *Козацтво*, XVII-XVIII ст.

- *Народницька генерація*, формується в XIX ст. в умовах відродження української національної культури (яка відбувається на тлі революційних процесів в Європі, що отримали назву «Весни народів»).

- *Радянського періоду*, 1922-1991 рр.

- *Сучасна*, сформувалася після отримання Україною незалежності.

Деякі вітчизняні політологи вважають, що сучасна політична еліта, котра виникла після розпаду Радянського Союзу, сформувалася як «номенклатура» та має певну «клановість».

Склад сучасної української політичної еліти дуже різноманітний: до неї входять не лише представники колишньої партійної номенклатури, але і господарники, державні чиновники, підприємці, гуманітарна інтелігенція, лідери численних партій та ін.

Значна частина політичної еліти, на відміну від своїх колег із реформованих комуністичних партій країн Центральної Європи та Балтії, не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави та ринкової економіки, орієнтуючись на відновлення СРСР та соціалістичного ладу. Час був утрачений здебільшого на боротьбу різних політичних сил за владу, яка диктувалася переважно економічними інтересами та точилася навколо питання про те, яка група політичної еліти контролюватиме доступ до розподілу економічних і фінансових ресурсів країни і здійснюватиме приватизацію національного надбання. На думку М. Михальченка, сучасна українська політико-управлінська еліта розподіляється на три групи, це:

- прихильники ідеалів радянського суспільства;
- прихильники інтеграції до західного суспільства;
- новітні політичні діячі, які не пов'язані ні з першими, ні з другими [106, с.16-18].

Постійно дається взнаки і те, що політичній еліті України притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями і орієнтаціями. Саме тому політична еліта надто динамічна, часто абсолютно не прогнозовано переходить з одного політичного табору до іншого. Демократичні сили в Україні за всі роки незалежності так, на жаль, і не спромоглися поставити загальнонаціональні інтереси вище від партійних, поступитися політичними амбіціями на угоду національному інтересу [123].

Ватро відзначити, що в Україні на відміну від більшості країн колишнього соцтабору – Польщі, Чехії, Угорщини й інших досі не відбулося зміни «критичної маси» політичної еліти. Етапи формування політичної еліти України є специфічними, з огляду на досвід інших країн. Пропонується звернути увагу на етапи формування політичної еліти в Україні, розроблені науковцем – І. Бережною та доповнені самим автором.

1991–1994 рр. Створюється основа політичної еліти країни. Кількісно та якісно в її складі домінує номенклатура, що відмовилася від комуністичної ідеології й узяла на озброєння ідею національно-державного будівництва та незалежності України.

1994–1998 рр. З'являється професійна політична еліта. Політика починає ставати професією. Спостерігається тенденція регіоналізації політичної еліти. Саме в цей період регіональні еліти вперше продемонстрували, що здатні посісти домінуючі позиції на загальнодержавному рівні.

1998–2004 рр. Головна тенденція цього етапу – зрощування бізнесу та влади. Утім, як свідчить досвід формування політеліт в інших країнах, прихід бізнесу в політику – явище аж ніяк не однозначне. З одного боку, посилюється увага до економіки, проявляються нові управлінські підходи, що більше відповідають ринковим умовам. З другого – владні повноваження дедалі частіше використовуються для лобіювання певних бізнес-інтересів.

2004–2009 рр. Зміна політичної еліти часів помаранчевої революції спричинила початок її глибокої деформації. Характерними для політичної еліти в п'ятирічку «помаранчевої» влади стали:

- відносно низький рівень професіоналізму значної її частини;
- відсутність необхідного стратегічного мислення;
- низька ефективність і якість прийнятих політичних рішень;
- невміння домовлятися, погоджувати інтереси, доходити політичних компромісів і в зовнішній, і у внутрішній політиці;
- відчуження від суспільства, що призвело до поглиблення соціального розриву між її представниками й пересічними громадянами [13].

2010-2014 рр. - політична еліта носить характер невідповідності, неоднозначності та невизначеності відповідно до своїх прямих обов'язків та функцій. Уся економічна система країни підпорядкована бізнесовим

колам. В державі панує бюрократія, корупція та спостерігається повна криза парламентаризму.

2014 – 2018 рр. – зміна політичної еліти шляхом революційних перетворень, за вимогами умов революції Гідності до влади у державі повинні були прийти лідери «з народу», але цього не відбулося; очільниками стали керманічі з опозиційних до колишньої влади сил. Вперше застосовуються люстраційні важелі, але повноцінної зміни політичної еліти досі не відбулося [176, с. 126] .

2019 р. – прихід до влади абсолютно відстороненої від політики еліти, «народних обранців», нової політичної сили, на яку покладено чимало очікувань та сподівань з боку народу у питаннях радикальної зміни політичного спрямування країни. У політичному аспекті 2019 рік для нашої держави став переломним, – до влади прийшли особи, які донині не перебували в політиці та не мають політичного забарвлення і не належать до будь-яких політичних кіл [180, с. 74].

Можна визначити кілька етапів формування політико-управлінської еліти за період української незалежності:

- частина радянської «номенклатури» отримує статус нової політико-управлінської еліти, обіймає посади в органах законодавчої, виконавчої, судової влади. Трансформація відбувається природним шляхом;
- частина представників радянської еліти змінюють статус політико-управлінської в економічний простір, набуваючи приватну власність, ску-повуючи потужності виробничих підприємств тощо;
- господарська еліта, що отримала статус підприємців, адаптувалася до нових ринкових умов, і поступово почала трансформуватись у політичну [208, с. 29-33] .

Згідно з вищевикладеною хронологією зміни політичної еліти в нашій державі потрібно визначити такі особливості становлення політичного класу в Україні:

Перша. Перед політичним класом, який прийшов на зміну партійно-бюрократичній номенклатурі, постали надзвичайно складні проблеми. Політична еліта сучасної України зберегла наслідування щодо політичної еліти попереднього періоду, що проявляється не лише в тому, що при владі знаходиться багато представників радянської партійно-управлінської еліти, але і в тому, що наявними є багато політичних традицій минулого: схильність до патронажно-клієнтелістських стосунків, злиття влади і приватної власності, збереження персоніфікації влади (що бере початок у минулі століття) та ототожнення влади з конкретною людиною. Це призводить до концентрації влади в руках глави держави.

Друга. Попередня особливість, а також недостатній професіоналізм і відповідальність політичного класу зумовили досить низький рівень суспільної підтримки його діяльності. Навіть політичні сили, що приходили до влади на хвилі «народної популярності», доволі швидко втрачали «кредит довіри». Розмивання як поняття, так і складу нового українського політичного класу, який нині конкурує лише за матеріальні та політичні ресурси, позбавляє Україну майбутнього, тому що такий політичний клас турбує лише власне майбутнє, а не майбутнє країни. Звідси й хвороба «оманливої демократії», що виникає у суспільстві, коли політичний клас не виконує своїх суспільних обов'язків.

Третя. Значною проблемою стало поглиблення відчуженості між політичним класом, перш за все тією його частиною, що є при владі, і широкими верствами населення. Досить поширеними стали прояви апатії та недовіри громадян до діяльності владних структур.

Четверта. Дедалі актуальнішою стає проблема запровадження механізмів (нормативно-правових, організаційних та інших), які б забезпечували ефективно й відповідально виконання політичним класом своїх функцій, перш за все щодо продукування й реалізації державної політики, створення сприятливих умов для подальших суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень.

П'ята. На порядку денному щораз гостріше постає питання оновлення політичного класу, зміни тієї генерації, що була зорієнтована на початкову стадію створення держави і ринкових реформ і багато в чому базувалася на використанні недоліків державної й економічної систем перехідного періоду. Має бути відкритість еліти для найбільш талановитих представників усіх соціальних верств та постійний зворотний вплив мас на еліту. Для цього необхідне виховання еліти, гласність, відсутність монополії будь-якої соціальної групи на ЗМІ, політичний плюралізм, вільна конкуренція потенційної еліти, наявна опозиція. Серед факторів згуртування функціонуючої еліти України домінує орієнтація на сильного лідера, який формує навколо себе команду особисто відданих соратників, а також галузевий і регіональний фактор згуртування еліти. Серед механізмів рекрутування еліти зберігається домінуюча роль належності до «команди», потрібні зв'язки, патронаж [195].

До сучасної політичної еліти сьогодні переважно належать посадовці з владних структур, котрі в останні десять років активно наповнюються представниками олігархічних угруповань. В основному механізми поповнення політичної еліти в Україні базуються на принципах кровної рідні, володіння великою власністю, особистої відданості протекціонізму і лише частково на принципах професійної компетентності, патріотизму та твердих ідеологічних переконань. Сьогодні бізнес та політика в нашій країні майже зрослися воедино, і владні повноваження дедалі частіше використовуються для лобіювання певних бізнес-інтересів. Тобто зараз більшість людей, котрі йдуть у політику - бізнесмени, що за допомогою влади, яку отримують, хочуть ще більше покращити своє матеріальне становище. Вони не здатні виробити чітку програму тривалого розвитку країни, бо кожне нове правління має свої інтереси і згідно з ними змінює не тільки політичний курс, а й закони (навіть Конституція – Основний Закон, котрий нібито повинен залишатися незмінним, за роки існування незалежної України переписувалася неоднократно) [195].

За усіма ознаками у сучасній Україні домінуючою за ціннісними орієнтаціями, реальними діями є тоталітарно-ліберальна еліта. До першої відносимо колишніх функціонерів, до другої – еліту, безпосередньо пов'язану з соціально-ринковою, підприємницькою діяльністю, бізнесом. Великі надії в Україні з перших років незалежності покладалися на «нову» українську еліту. І саме тому, що вона почала було формуватися переважно як носій національно-культурних ідей і цінностей. За таких обставин потенційно наріжним каменем творення новітньої української держави мала стати тисячоліттями незреалізована національна ідея. Так, однак, не сталося. Поступово на ключові посади, в тому числі й президентську (Л. Кучма), прийшли лідери господарського, економічного типу, підприємці, власники, банкіри. Якщо колишній компартійній еліті (України, СРСР) були притаманні такі риси, як комчванство, самовпевненість, відірваність від народу, невміння спілкуватися з ним, то в цьому плані мало чим відрізняється від неї сучасна українська еліта [195].

Якщо апелювати до попередніх тез, то на думку дослідника проблематика невідповідності української політичної еліти загальноприйнятим тенденціям криється у відсутності в політиці нашої держави справжнього лідера.

Проблема політичного лідерства гостро постала у 2013 – 2014 рр. ще на Майдані, під час Революції Гідності, коли мільйони вимагали від партійних лідерів дії, а опозиція вичікувала і гальмувала справи. Зрештою, радикальна частина майдану взяла справу у свої руки і полетіли «коктейлі молотова». З перемогою революції і обранням президента в 2014 р. ця проблема, на жаль, не зникла, а лише загострилася. Загострила її війна, точніше – необхідність комусь взяти відповідальність на себе, консолідувати і повести за собою людей, захистивши в такий спосіб державу від зовнішньої агресії. Лідерство полягає не в тому, щоб дати відповідь на питання війна чи мир. Ми всі за мир. Лідерство полягає у

тому, щоб знайти правильну відповідь на питання: як краще і швидше досягти миру.

Виходячи з історичного та світового досвіду розв'язання проблеми збалансування державного управління та політичного лідерства в різних політичних системах, Україна не звільнена від необхідності творчого пошуку в царині державного будівництва. Такий пошук має на меті, як мінімум, відповідно адаптувати чужий досвід до власних політичних реалій і, як максимум, віднайти оригінальні форми політичної організації, які б могли зробити вагомий внесок України у скарбницю світового політичного досвіду і які б вивели нашу державу на світову політичну арену. Формування конструктивної культури політичного лідерства – одна із найважливіших передумов підвищення ефективності державного управління в сучасній Україні. Таким чином, Україна змушена вибирати оптимальну модель Державно політичної організації суспільства і здійснювати процеси соціальної модернізації в досить короткі строки, щоб не відстати від світового розвитку. Така обставина говорить про те, що наукове вивчення проблеми оздоровлення політичного управління та збалансування політичного лідерства і державного управління не тільки актуальне, але й головне завдання українського політикуму. Більшість дослідників сходяться на думці, що для сучасної України не є актуальною традиційна форма лідерства. Проте, на жаль, все ще не зникла остаточно проблема тоталітарного лідера, колективного чи персоніфікованого конкретною особистістю. Ефективність дій влади напряду визначаються не суспільними інтересами, а залежать від приватних та вузькокласових інтересів тих, хто до неї входить [139].

З огляду на це, можна визначити основні риси, характерні для сучасної української політичної еліти:

- відсутність загальновизнаної мети щодо політичного майбутнього, заради якого нібито й проводять реформи;

- домінування групових інтересів над громадськими з огляду на відсутність економічної та політичної консолідації українського суспільства;
- низький рівень моральних якостей, що призводить до низького рівня довіри населення до абсолютної більшості українських політиків;
- відчуження політичної еліти від суспільства, збільшення соціального розриву між її представниками та простими громадянами;
- відносно низький рівень професійної підготовки значної частини політичної еліти, відсутність необхідного справжній політичній еліті стратегічного мислення [140, с. 195-196].

Таким чином, сучасна політична еліта України має ознаки закритої підсистеми, яка є характерною для класичних, авторитарних і тоталітарних суспільств. Під час розпаду Радянського Союзу значна частина сучасної правлячої політико-управлінської еліти залишилась при своїх посадах у центральних та місцевих органах державної влади. Це призвело до прояву так званої «номенклатури», оскільки зміна політичного режиму не призвела до зміни політико-управлінської еліти.

Отже, на даний момент українська політична еліта у своєму функціонуванні та ролі, яку вона повинна відігравати має ряд недоліків та проблем. З того моменту, як Україна здобула незалежність і до нині процес формування політичної верхівки не є завершеним. Основна проблема, з якою стикається українське суспільство криється в тому, що з кожним приходом нової провладної сили змінюється і політична еліта, але цей процес відбувається у межах одного класу, тобто цілісної процедури рекрутації політичної еліти не відбувається; одна політична сила змінює іншу, українська політика позбавлена можливості функціонування в руках осіб з народу. Щоправда так було до Президентських виборів 2019 року, що очікувати від нової влади, чи зможе вона змінити хід політичного руху в країні і чи під силу їй буде впоратись з цим, – питання риторичне.

2.2. Революція Гідності як виклик політичній еліті Української держави

Українська держава протягом свого незалежного існування майже не виокремлювалась із ряду країн феноменальними політичними явищами та подіями. Вперше про Україну увесь світ заговорив після подій Помаранчевої Революції в 2004 р., вдруге – після Революції Гідності в 2014 р., але якщо Помаранчева революція була, по суті, масовою мобілізацією на підтримку опозиційного кандидата в президенти, то Революція Гідності була поза партіями і не контролювалася з боку політичної опозиції. По суті Революція Гідності заклала фундамент для будівництва громадянської української нації – протестувальники виступали під громадянськими гаслами – за проєвропейську Україну, проти корупції, міліцейського свавілля, обмеження прав людини, за свободу ЗМІ. Революція Гідності розставила нові акценти, спрямовані на формування та утвердження загальноукраїнської ідентичності. Революція Гідності та післямайданні процеси почали згуртовувати громадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості та національної гордості – вони почали пишатися тим, що є українцями [73, с. 40].

Серед сучасних українських аналітиків виникають обґрунтовані дискусії щодо самої кваліфікації подій, пов'язаних із Євромайданом та Революцією Гідності, зокрема. Висловлюються сумніви, чи можна її вважати справді революцією, адже докорінної зміни форми власності, системи базових стосунків у суспільстві, правлячого режиму та еліти не відбулося. Проте з повним правом можна стверджувати, що у сфері масової свідомості та морально-етичних засад життя української спільноти відбулися справді революційні зміни. «Досить, зрозумійте, нас дістало» — одне із гасел Євромайдану та лейтмотив активності громадян,

проговорюваний, зокрема, на багатьох вічах того часу вказують на справді серйозний поворот у масовій свідомості українських громадян, котрим вкрай набридло жити у корумпованій, антиправовій державі, де права людини в їх загальноцивілізаційному вимірі не мали ніякого значення. Повстання народу проти свавілля влади, за свої права після розгону студентського Євромайдану майже одразу охрестили Революцією Гідності. Вже на перших віче Євромайдану лейтмотивом народного спротиву стала ідея національної та особистісної гідності українців [26].

Спробуємо проаналізувати головні вектори зміни політичного простору України після подій на Майдані 2014 року та окреслити особливості Революції Гідності як виклику політичній еліті української держави. Варто відзначити, що події пов'язані з Революцією Гідності наклали свій відбиток на усі сфери життєдіяльності українського політикуму. Послідкуємо ці зміни.

Революція Гідності стала викликом не тільки для правлячої еліти, яка так і не спромоглася реформувати країну, а й актуалізувала проблеми побудови ефективної політичної системи. Політична криза в Україні 2013 року була лише зовнішнім виразом глибокої системної кризи недеформованої держави. Насправді ж у суспільстві задовго до цих подій назрівав супротив владі.

Дослідниця М. Золкіна виділяє наступні передумови виникнення Революції Гідності:

- недовіра до державних інституцій. Сутнісною характеристикою недовіри стало те, що її об'єктом стала державна система в цілому, яка включала інститути і законодавчої, і виконавчої, і судової гілок влади. Така комплексна недовіра означала не просто кризу легітимності, а фактично вже делегітимацію всієї системи у її нинішньому вигляді.
- незадовільна оцінка українській демократії та розвитку держави;

- активізація протестних настроїв населення. Нездатність звернутися до консенсусної моделі вирішення конфлікту між владою і певною частиною суспільства призводить до наростання протестних настроїв, нашарування незадоволення станом справ у різних сферах і призводить до того, що конфлікт, а не консенсус стає неминучою платформою зустрічі інтересів влади, з одного боку, і суспільства, з іншого [50, с. 7].

На думку багатьох сучасних науковців та політичних аналітиків найбільший вплив на політичну та правову культуру Революція Гідності здійснила у справі консолідації української політичної нації та формування загальноукраїнської ідентичності. Остання інтегрує як етнічну та культурну, так і професійну, статеву, вікову та інші види ідентичності українців. Разом з тим загальноукраїнська ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною) [73].

Все, що сьогодні відбувається на Донбасі та в Криму – це результат неефективної державної політики і як наслідок – корупція, бідність та втрата територіальної цілісності. Регіональним елітам Східної України була дана на відкуп ціла територія, промислові райони та комплекси. Місцева влада дбала лише про одне – як отримати субвенцію від держави і на тлі цього паразитувати на національній економіці, шантажуючи центральну владу «акціями непокори». Держава зобов'язана провести комплекс необхідних реформ: від економічних до політичних, інакше війна триватиме ще довгі роки. Ще рік тому здавалося, що корупція і відтік професіоналів перетворив нашу армію в аморфне формування. На даний момент модно констатувати, що перший етап становлення української армії пройшов в цілому успішно: одна її частина вже навчилася захищати країну, а інша частина ще навчається і робить це досить успішно.

Таким чином, основними факторами, які спричинили родії Революції Гідності стали: спрямованість проти свавілля та репресивності політичного режиму; відсутність правової захищеності населення та

рівності громадян перед законом; соціально - економічні проблеми, тотальна корупція; ціннісні протиріччя поколінь та найголовніше – це прагненнями активного прошарку населення змінити власну країну.

Нині, коли з часу завершення активної фази революційних подій минуло більше двох років, вже можна реально оцінити те, як саме її завоюваннями скористалося суспільство, – абсолютно очевидним є факт, що Революція Гідності не завершилася – вимоги Майдану не виконані. Очевидним для фахівців є те, що зимові революційні події 2014 року, які так приголомшили світ, – це фактично лиш черговий етап у довготривалій боротьбі українського народу за Українську державу, збудовану на засадах національної, соціальної та історичної справедливості.

Крім формування та утвердження загальноукраїнської ідентичності найбільш помітний вплив Революція Гідності виявляє у становленні громадянського суспільства, яке до подій кінця 2013 – початку 2014 р. було швидше симулякром, уявним утворенням – воно нібито існувало, але не відчувалося його реального, вагомого впливу на суспільне життя.

Існування громадянського суспільства як симулякру приховує в собі певну небезпеку, бо людина стає частиною цього симулякру, видозмінюється і деформується під впливом його аури. Громадянське суспільство як симулякр заражає своє соціально-політичне середовище, яке перетворюється на суцільний міраж. Революція Гідності є спробою зламати примарну суть «громадянського суспільства», зруйнувати міраж громадянського суспільства. Воно мало безсуб'єктний характер, тобто громадянське суспільство не відчувало своєї колективної єдності, не розглядало громадян як захисників своїх інтересів [39].

Ще однією сферою, на яку зчинила вплив Революція є правова. У сучасних умовах низький рівень правової культури є одним із суттєвих факторів загострення правової кризи в Україні. Сучасне правове середовище не є сталим, законодавчі та нормативні акти не являють собою повноцінного системного утворення, прийняті закони часто не

відповідають один одному, не завжди напрацьовуються конкретні механізми реалізації законодавства на практиці. Так, високорозвинена правова свідомість і правова культура, засновані на толерантному ставленні до права і до його гуманістичних цінностей і принципів, здатна сприяти правовому розвитку держави і суспільства, нерозвинена правова свідомість і правова культура – виступають серйозною вадою не лише на шляху правових і демократичних трансформацій держави і суспільства, але й у сфері правозастосування та правового регулювання, що зрештою суттєво видозмінює загальну систему відносин між державою, правом і суспільством. Під впливом Революції гідності значно активізувався процес переосмислення правових цінностей та формування правової культури демократичного суспільства з наголосом на гуманізацію права, розбудови демократичних правових форм соціального співіснування .

Але окрім впливу на суспільство в цілому, перш за все Революція Гідності мала за мету вплинути на владу, адже такий потужний вибух масового невдоволення провладною верхівкою не могла не відбитися у політико-правовій сфері. Під її впливом відбувається (оскільки процес ще не завершений) трансформація політичної і правової культури як мас, так і правлячої еліти, яка поступово стає національною і незалежницькою, тобто реабілітуються і легалізуються цінності, що сформувалися в періоди існування суверенних українських утворень, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу [73, с. 53].

У суспільно-політичному значенні Революція Гідності стала також масовим публічним досвідом пошуку нових форм як прямої, так і репрезентативної демократії, а також державності у їх майже ідеально-нормативному соціальному уявленні. Щодо України визначається три основні інституціональні важелі, які здатні були б зрушити країну зі стану малорухомої пострадянської стагнації:

1) еволюція олігархів, які б прийняли у своїх же стратегічних інтересах правила гри, базовані на верховенстві права, та підтримали б суспільні зміни і як результат – бажана та часто декларована політиками трансформація від «дикого» до цивілізованого капіталізму;

2) потужний тиск на владу щодо модернізаційних змін акторами громадянського суспільства, середнім класом та молоддю;

3) політика зовнішніх акторів, зокрема Європейського Союзу, у заохоченні динамічних внутрішніх реформ через надання реальної перспективи членства країни у ЄС та відповідні обопільні зобов'язання щодо цього – шлях, який пройшли такі країни повільного реформування, як Словаччина, Румунія, Болгарія та Хорватія [73, с. 56].

Революція Гідності продемонструвала нездатність органів державної влади вести діалог із громадянським суспільством. Відмова керівництва держави від публічних обговорень та експертних консультацій у процесі ухвалення рішення про зміну євроінтеграційного стратегічного курсу України, грубе порушення прав і свобод людини і громадянина, застосування сили для врегулювання конфлікту інтересів спричинили загрозу існуванню України як конституційної держави. За таких умов відбулося згортання соціально-економічних реформ, у тому числі у сфері місцевого самоврядування та розвитку локальної демократії. Однією з глибинних причин цієї хвилі протестної активності є незбалансованість повноважень центру і регіонів. Прискорення децентралізації влади, розширення можливостей органів місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення та підвищення фінансової та організаційної самостійності територіальних громад дозволить уникнути загрози, яку створює регіональний сепаратизм для суверенітету і цілісності держави [73, с. 56].

До основних результатів Революції Гідності можна віднести наступні:

1. Відбулось оновлення влади: нові президент, парламент, уряд .

2. Суттєво зменшилась політична роль Комуністичної та Партії регіонів. На політичній арені з'явилася значна кількість нових людей, що вийшли з громадянського суспільства: активісти, волонтери, журналісти, а також зовсім нові або молоді політичні проекти – «Демократичний альянс», «Сила людей», «Самопоміч», «Правий сектор» тощо .

3. *Розвиток та становлення волонтерського руху як одного із найяскравіших виявів майданівської і постмайданівської України.*

4. Оновлення українського суспільства в цілісно-ментальному та світоглядному аспектах.

5. Наповнення новим змістом державної символіки України та відношення до неї громадян [115].

Отже, в українському суспільстві потягом періоду панування «регіональної еліти» назрівало громадське невдоволення, яке в результаті виявилось в революційні події. Революція Гідності хоч кардинально не змінила становища в країні, але призвела до числа зрушень як у свідомості громадян, так і у соціальній та політичній сферах країни. Можемо стверджувати, що Революція Гідності – це прямий виклик політичній еліті з боку громадян.

Відлуння революційних змін спостерігається в політикумі нашої країни й до нині. Попри усі ті процеси, які змінили вектор українського розвитку найголовнішим напевно є той, що Україна врешті-решт отримала довгоочікуваний безвізовий режим. І хоча немало перешкод стоїть на шляху до того, щоб стати на один щабель з іншими європейськими країнами, перші кроки вже зроблено; і першопричиною цьому є саме Революція Гідності.

Отже, українське суспільство на основі свого непогодження з несправедливою системою управління державою масово вийшло на супротив з політичною елітою і шляхом Революції Гідності заявило про своє невдоволення владною верхівкою. У результаті революційних перетворень держава отримала нову владу, ряд нових Законів, зміну

суспільної думки та соціальну ідентичність, а точніше – національну ідентифікацію. У досягненні цих зрушень ключову роль зіграла люстрація.

2.3. Люстрація - чинник боротьби з дестабілізаційними процесами в українському політикумі

Потрібно відзначити, що в основі сучасного суспільно-політичного та економічного устрою України лежить приватна власність, але не європейського, цивілізованого плану, де існує високий відсоток заробітної плати у структурі собівартості продукції, де різниця між заробітною платою керівників і найманих працівників законодавчо закріпленим чином не перевищує цифру 1:10. В Україні ці пропорції в рази відрізняються, панує кланово-олігархічний капітал і вітчизняні олігархи, особливо з південно-східних регіонів, які приватизували за безцінь підприємства найприбутковіших і важливих секторів економіки, увійшли в число найбагатших в Європі. Цей кланово-олігархічний капітал зрісся з місцевою та столичною владою, криміналітетом, тим самим поставив суспільство за межу виживання. Таким чином, через об'єктивні та суб'єктивні причини Україною втрачені шанси увійти в групу розвинених країн, а все більше ресурсів сконцентрувалися в руках відносно не чисельної групи населення [120, 83].

У реформах, які проголошуються, немає внутрішньої мотивації, їх проводять під зовнішнім тиском в очікуванні грошових траншів. Представники бізнес-середовища не сподіваються, що реформи поліпшать інвестиційний клімат. Навпаки, простежується контроль бізнесу, збільшуються корупційні ставки. Пріоритетними напрямками реформування економіки повинні стати: боротьба з корупцією, захист прав кредиторів, прозорість судових рішень та підвищення ефективності виконавчої системи, захист прав власності, детінізація економіки,

поліпшення інфраструктури. Держава сьогодні не демонструє намірів зробити рівними умови для життя різних соціальних верств суспільства. Середній та малий бізнес отримує пільги тільки на папері (за фактом пільг немає), а великий бізнес як був у тіні, так і залишається, працюючи по «індивідуальними схемами» [120, 83].

Але на ряду з цими негативними факторами в політиці панують і ті негативні процеси, які попри всі намагання суспільства та новообраної влади подолати дуже важко. Такими процесами автор вважає корупцію, бюрократію, сепаратизм.

Пропонується розглянути особливості люстраційного впливу на такі дестабілізуючі процеси як: бюрократія, корупція, криза парламентаризму, сепаратизм та навести приклади подолання цих негативних явищ за допомогою люстрації.

Після подій на Майдані та революційних зрушень українське суспільство зіштовхнулось з незнаним досі суспільним явищем – сепаратизмом. В принципі саме через сепаратиські налаштування у свідомості певної частини суспільства наша держава втратила Крим і отримала війну на Донбасі.

Важливими соціально-політичними поштовхами розвитку сепаратизму на Сході та в Криму стала не так перемога Революції Гідності та курсу на європейську інтеграцію, як ряд інших факторів:

- невміння переможців роз'яснити мешканцям цих регіонів свої головні, програмні цілі;
- значною мірою непродумані (можливо навіть провокативні) перші кроки центральної влади після втечі четвертого Президента України, особливо – в стінах парламенту України (наприклад, прийняття змін до Закону України «Про засади державної мовної політики»);
- досить активна позиція переможених щодо дискредитації своїх правонаступників;

- наступальна діяльність сусідньої держави, особливо – її військово-спеціальних підрозділів та ЗМІ;
- проросійська позиція південно-східних ЗМІ мовчазне потурання їм з боку офіційної загальнодержавної влади;
- зрада представниками силових відомств на місцях (працівниками органів внутрішніх справ, прокуратури, військовослужбовцями тощо), особливо – середньої і керівної ланки, присязі на вірність Україні;
- низький рівень сформованості інститутів громадянського суспільства загалом в Україні, а особливо – у зазначених регіонах [34, с. 14].

Але перш ніж вдаватися до аналізу сепаратистських налаштувань в Україні та люстрації як боротьби з ними - проаналізуємо цю кризу детальніше.

У науковій літературі немає єдиного підходу щодо трактування поняття «сепаратизм». Його визначають і як спосіб розв'язання проблеми, і як рух за територіальне відокремлення, і як політика і практика діяльності суспільно-політичних рухів. Зазвичай у науковій літературі сепаратизм – це теорія, політика і практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової самостійної держави або одержання статусу широкої автономії [33, с.691].

Сепаратизм – явище, потенційно присутнє в будь-якому державному утворенні. Сепаратизм активізується в певних умовах, під впливом різних груп факторів, пов'язаних із політичною та соціокультурною трансформацією суспільства, істотним ослабленням або посиленням центральної влади. В цілому сепаратизм як прагнення деяких регіонів держави до відокремлення, набуття більшої політичної самостійності, суверенітету є почасти проявом захисної реакції на процеси, які не влаштовують ту чи іншу частину суспільства в переломні моменти його розвитку [173].

Потенціал сепаратизму залежить передусім від потужності регіональної спільноти, у середовищі якої поширюються чи можуть поширюватися сепаратистські настрої. Йдеться як про її чисельність, так і про привабливість відповідної ідентичності; наявність спільних інтересів, відмінних від інтересів решти населення країни; існування помітних мовних, культурних, конфесійних особливостей, обумовлених історією регіону. Досить часто формуванню такої спільноти сприяє існування тих чи інших географічних бар'єрів, що ускладнюють комунікації всередині держави (водні перешкоди, гори тощо), як приклад – півострів Крим в Україні. Нарешті важливим чинником активізації сепаратистських практик є наявність зовнішніх союзників сепаратистів та їх відносна сила порівняно з державою, де існує сепаратистський рух. Зовнішні союзники здатні стати джерелом ресурсів, надавати політичну та інформаційну підтримку, здійснювати дипломатичний, економічний чи навіть військовий тиск на користь сепаратистів. Саме по собі існування регіональних спільнот із вираженою ідентичністю не становить загрози територіальній цілісності держави. Реальною така загроза стає, коли ідею відокремлення починає підтримувати регіональна еліта, принаймні її суттєва частина [173].

Крім цих основних факторів у кожній країні існують свої специфічні, характерні тільки для даного суспільства чинники активізації сепаратистських рухів. Для України вони такі:

- Історичний чинник – тривале перебування окремих частин нинішньої державної території України у складі інших держав, де сформувалася особлива регіональна ідентичність. Лише напередодні Другої світової війни і за її результатами Україні у складі СРСР були повернуті землі загальною площею понад 150 тисяч квадратних кілометрів, тобто чверть нинішньої державної території України.

- Релігійний чинник – ідеться не стільки про глобальне розмежування конфесій по лінії існування домінуючих в Україні двох

віросповідань, а відтак і церков – православної і греко-католицької, – скільки про їх прихильність до тієї чи іншої сторони у проявах регіонального сепаратизму, тобто локальне поєднання в окремих регіонах етнічного і релігійного чинників, що значно підсилює регіоналістські практики.

- Етнічний чинник – більш зросійщена південно-східна частина країни і більш українська північно-західна.

- Економічний чинник – існування значного розриву в рівнях соціального та економічного розвитку між окремими регіонами, який стимулює незадоволеність багатших територій несправедливим, з їхньої точки зору, розподілом національного доходу держави. У випадку України це більш промисловий і залежний від постачання сировини з Росії лівобережний регіон з переважанням важкої промисловості, машинобудування та енергетики, військового виробництва та більш аграрний правобережний регіон.

- Незавершеність процесу становлення статусу та компетенції центральних органів державної влади (парламент, президентські структури, Кабінет Міністрів). Як наслідок – стихійна, спонтанна регіоналізація функцій державного управління та прийняття рішень у соціально-економічній сфері.

- Низький рівень внутрішнього кооперування виробництва окремих територій в межах України на тлі переважно односторонньої зовнішньої спрямованості господарських зв'язків, особливо Сходу та Півдня України на Росію. Більш урбанізована південно-східна частина країни з більшою чисельністю населення в порівнянні з північно-західною. У південно-східній частині розташовані досить великі індустріальні центри, такі як Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Одеса, яких немає у північно-західній.

- Різновекторність ціннісних та геополітичних орієнтацій населення. Якщо Південний Схід та Південь України спрямований більше

до Росії, то Захід та Північний Захід ближчий до Польщі, Угорщини, Словаччини.

- Мовна своєрідність регіонів. У західних, північних і центральних регіонах України переважає українська мова, східних та в Криму – російська[173].

Не дивлячись на те, що українська держава зіштовхнулася з таким явищем як сепаратизм, у нашій країні ведеться широка боротьба проти нього і сприяє цьому саме люстрація. Так зокрема, впродовж 2016 року було прийнято ряд положень про запобігання сепаратизму, ведеться політика проти ідеологічних спрямувань щодо сепаратизму та всіляко контролюється з боку держави.

Став переломним у боротьбі із сепаратизмом і 2015 рік: народні депутати підтримали законопроект №4300а «Про протидію та запобігання сепаратизму і подолання наслідків сепаратистської діяльності а території України». Метою даного Закону є звільнення органів законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронних органів, Збройних сил України, Служби Безпеки України, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських об'єднань, вищих навчальних закладів, засобів масової інформації, підприємств, установ та організації усіх форм власності від будь-яких проявів сепаратизму [44].

Також не можна залишити поза увагою Указ Президента України №133/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» згідно якого передбачено заборону Інтернет-провайдерам надання послуг з доступу користувачам мережі Інтернет до ресурсів сервісів «Mail.ru», «Вконтакте», «Однокласники» та ряду інших проросійських Інтернет-провайдерів.

Таким чином, сепаратистські процеси, які мали місце в українському політикумі (а подекуди існують і нині) посприяли поширенню негативних налаштувань в українському суспільстві. Подібні

процеси та налаштування дезорієнтують пересічних громадян та порушують цілісний механізм повноцінного функціонування політичної системи Української держави. Однак вважається, що одним з головних чинників у боротьбі з сепаратизмом є люстрація.

Ми можемо з упевненістю стверджувати, що люстрація – є дієвим механізмом у боротьбі з сепаратизмом, адже найчастіше сепаратистами стають ті, хто у колишньому належав до лав радянської влади, керуючого апарату або й досі є ставлеником іншої держави. Люстраційні процеси, які були впроваджені свого часу в країнах Заходу, а нині активно застосовуються в українському політикумі чи не найкраще допомагають боротися з сепаратизмом, що набув широкого розголосу на Сході нашої країни і час від часу спалахує по усій території. Тому, чим більше люстраційних змін буде впроваджено в Україні, тим менше сепаратистських рухів буде зароджуватись на теренах нашої країни [164, с. 33].

Але проблема сепаратизму – це не єдина основна перешкода на шляху до розвитку та демократично справедливого майбутнього нашої держави. Витоки сепаратизму мають місце в українському політичному та соціальному просторі через невирішеність та міжусобиці у владних колах держави. Розвиватись на гідному рівні українській політиці заважають й інші явища; так невикорінними проблемами вже не перше десятиліття є корупція та бюрократія.

На початку розбудови незалежної України відсутність усвідомлення громадянами сутності демократичних цінностей призвела до того, що політична свобода помилково почала асоціюватися із всюдозволеністю державного апарату. Управлінські рішення приймалися бюрократичним апаратом на власний розсуд, без участі у цих процесах громадськості. Крім того, ліквідація функцій ідеологічного контролю з боку КПРС і КДБ ще більше сприяла безконтрольній діяльності чиновників і стала однією з причин бюрократизації та корумпованості всіх сфер суспільного життя [129].

У політології під бюрократією розуміють: специфічну форму соціальних організацій та відносин у суспільстві (політиці, економіці, ідеології, тощо), у яких центри виконавчої влади майже незалежні від більшості їх членів; вищий привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; те саме що й бюрократизм, - ієрархічно організована система управління державою (суспільством) за допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями, що дозволяє йому стати над інтересами більшості [199].

У політичній площині бюрократизм означає надмірне зростання й безвідповідальність виконавчої влади; у соціальній – відчуження влади від народу; в організаційній – підміну змісту роботи формою; у морально-психологічній – деформацію ціннісних орієнтацій у носіїв бюрократичної свідомості. У бюрократизованій державі апарат управління перетворюється на самостійну силу з власними корпоративними інтересами, яких він досягає, використовуючи своє становище розпорядника [209].

На жаль, історія підтвердила неспроможність вітчизняного бюрократичного апарату забезпечити досягнення задекларованих демократичних цілей розбудови держави. В Україні до цього часу не існує доброго врядування як ефективного керівництва на підставі зваженого прийняття рішень, яке є надзвичайно важливим для демократичного державотворення та переходу до ринково-орієнтованої економіки [129].

За своєю суттю, для бюрократії характерна стабільність і рутинність. Це не означає, що вона безпосередньо протистоїть змінам, оскільки деякі з них є неминучими. Зміни несуть бюрократичному апарату загрози, ризики й небезпеки, пов'язані, насамперед, з можливим обмеженням впливу бюрократизму на соціальні процеси шляхом прийняття рішень у зв'язку із втратою посади. Тому бюрократичний апарат за довгий період свого існування постійно еволюціонував і пристосувався навіть до швидкоплинних змін в суспільстві. Водночас,

революційні зміни можуть призвести до тимчасового руйнування бюрократичної системи, її гальмування при виконанні покладених завдань. Рушійними силами такої адаптації є не тільки боротьба за привілеї та владу, яку бюрократи намагаються монополізувати шляхом управлінського впливу на політику, а й складова життєздатності бюрократії. Засобами пристосування подекуди виступають чисельні способи модернізації класичних принципів бюрократичного апарату та можуть включати симбіоз бюрократії і демократії. За умови загрози існуванню бюрократії (наприклад, коли мова йде про скорочення державного апарату) чиновники змушені сприймати демократичні ідеали, в тому числі децентралізацію влади. [134]

Оскільки бюрократизм призводить до відмежування бюрократичного апарату від роботи на благо суспільства, це забезпечує його незалежність і дає змогу використовувати владні повноваження та становище для незаконного збагачення. Це й пояснює тезу щодо сприяння бюрократизму поширенню корупції в державі [129].

Однак, поняття корупції існує у всесвітній політичній думці доволі давно. Першим вченим, робота якого з'явилася у всесвітній мережі та присвячена проблемі політичної корупції, є Дж. Г. Форд (1904 р.). Окремі аспекти протидії корупції в дореволюційний і радянський періоди розглядалися переважно в контексті боротьби з хабарництвом. Лише на початку 90-х років минулого століття відбувається формування законодавчої бази протидії корупції, що почасти пояснює обмеженість охоплення вченими проблем протидії корупційній злочинності.

Дослідник В. М. Соловйов, аналізуючи питання запобігання і протидії корупції в державному управлінні, звертає увагу на такі ключові тези:

- поняття «корупція» складне, багаторівневе системно зорганізоване соціальне явище, яке поєднує в собі різні складові, зокрема: управлінську, політичну, економічну, юридичну, соціальну, морально- етичну;

- корупція – це негативне суспільне явище, яке постійно й активно впливає на свідомість громадян та їхні особисті погляди, формує корисливі аморальні цінності, визначає корупційну субкультуру в суспільстві, руйнує суспільні відносини, зменшує ресурси та підриває довіру до держави

- корупція охоплює вищий (елітарний), середній та низовий рівні державного управління, проникаючи в усі сфери і підсистеми суспільного життя, порушує права, зачіпає інтереси всіх соціальних груп і прошарків суспільства, вражає політику, економіку, соціальну сферу, культуру;

- корупція може бути політичною, економічною, адміністративною та побутовою, може виникати організовано чи стихійно;

- корупція створила корупційну етику, що стала альтернативою морально-етичним нормам в Україні [159, с.60].

Сутність бюрократизму і корупції практично однакова: використання наданих державних повноважень з власною метою. Про бюрократизм слід вести мову, розглядаючи негативні наслідки бюрократії, як виключно її негативне явище. Феномен бюрократизму як у Радянському Союзі, так і в сучасній Україні змушує людей діяти за певними правилами, позбавляючи їх права вибору, яких вони у переважній більшості не розділяють.

Запровадження демократичних засад державного управління сприяє діяльності органів публічної влади та органів місцевого самоврядування на засадах відкритості та прозорості. Саме ці принципи породжують відкритість виконавчої влади та прозорість діяльності апарату державного управління для громадян через право впливу останніх на діяльність органів влади та їх посадових осіб. Більше того, обов'язково враховується думка громадськості при ухваленні державно-управлінських рішень, а також посилюється громадський контроль за діяльністю управлінського апарату, дотриманням законодавчо закріплених інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Як наслідок – публічна влада набуває публічного характеру, що є притаманною ознакою правової держави [129].

Побороти проблему бюрократизму та корупції можна різними способами, але на нашу думку найдієвішим серед них є – люстрація. Але проведення люстрації, спрямованої на протидію бюрократизму і корупції в органах публічної влади, буде малоєфективним, якщо не розробити відповідне законодавче підґрунтя, спрямоване на зміну (виправлення) поведінки суб'єктів люстрації. В нових законах мають бути деталізовані принципи нової поведінки, яка б мінімізувала можливість і здатність до бюрократизму і корупції в системі державного управління. Тобто, якщо вести мову про люстрацію державних службовців, працівників правоохоронних, контролюючих органів, суддів тощо, в першу чергу необхідно змінити причини і умови, які призвели до проблемної поведінки цих осіб [129].

Якщо метою люстрації є протидія корупції, то необхідно чітко усвідомлювати, що осіб, яких підозрюють чи звинувачують в цих діяннях необхідно притягати до відповідальності. Визначити ступінь їх вини повинен виключно суд на підставі доказової бази. В такому випадку, корупціонери після винесення відповідного вироку чи прийняття рішення будуть, згідно із Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції», звільнені, а їхні дані занесені до Єдиного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення. Це унеможливить, щонайменше, протягом року зайняття ними посад в органах державної влади. На відміну від революційної доцільності чи логіки, яка застосовувалася з метою позбавити чиновників посад, такий механізм протидії корупції має кілька переваг: відповідає принципам верховенства права і законності; створює дієвий бар'єр для заняття посад на державній службі чи в органах місцевого самоврядування; його складніше оскаржити в суді вищої інстанції; виступає як запобіжний захід для інших чиновників; є загальноприйнятою світовою практикою [129].

Проблема корумпованості та бюрократизму тягне за собою і ряд інших негараздів, які притаманні українській політиці, і головною з них є

загальна, яка об'єднує усі перераховані вище проблеми – це криза парламентаризму.

Парламентаризм історично утверджувався як реалізація ідеї народного представництва і вже в сучасну добу розуміється як система взаємодії держави й суспільства, базована на «особливій і суттєвій ролі вищого і постійно діючого представницького органу в здійсненні державно-владних функцій» [81].

Найчастіше поняття «парламентаризм» використовується для опису такої форми організації державної влади, якій притаманне провідне положення парламенту в системі вищих органів держави, наявність парламентського способу формування уряду, а також функціонування механізмів відповідальності виконавчої влади в особі її найвищого органу перед парламентом.

Парламентаризм характеризують також розвинені форми контролю парламенту за органами виконавчої влади і як їх наслідок – можливість парламенту достроково припинити повноваження уряду. Водночас і уряд в умовах парламентаризму впливає на орган законодавчої влади за допомогою приналежного йому права законодавчої ініціативи, якому надається пріоритет; міністри мають право вимагати, щоб їх заслухали під час засідання сесії парламенту, уряд бере активну участь у законодавчому процесі на усіх його етапах і здійснює вагомий вплив на порядок проходження законопроектів та голосування за ними.

Тобто, парламентаризм у якості обов'язкової умови передбачає наявність механізмів тісної і конструктивної взаємодії парламенту й уряду, відсутність таких механізмів засвідчує нежиттєздатність парламентаризму і веде до його заміни більш централізованими формами організації влади. Тому важливим критерієм реальності парламентаризму є стабільність і ефективність організації виконавчої влади, а також тісний функціональний зв'язок між парламентом і утворюваним ним урядом. Більше того, в умовах парламентаризму конструктивна взаємодія парламенту й уряду є

принциповим питанням досягнення стабільності і легітимності влади взагалі [88].

Якщо говорити про особливості становлення парламентаризму у нашій державі слід зазначити, що сучасний український парламентаризм розпочався з Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та Акту проголошення незалежності України (1991 р.), а потім був закріплений у чинній Конституції України 1996 р.. Верховна Рада України – парламент України – є єдиним загальнонаціональним, представницьким, колегіальним, виборним, однопалатним, постійно діючим органом законодавчої влади. Його зв'язки з іншими державними органами обумовлені принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також конституційно закріпленими повноваженнями кожного з цих органів [200].

Проте особливості функціонування українського парламентаризму змінювались залежно від провладної верхівки. Так, наприклад у перше десятиліття своєї незалежності Україна як посттоталітарна держава, по суті, була позбавлена альтернатив у виборі форми правління. Відсутність розвиненого громадянського суспільства (і його атрибуту – середнього класу) відповідної йому усталеної партійної системи з потужними центристськими партіями визначали свою нереальність спроб запровадження парламентарної чи будь-якого з наближених до неї різновидів змішаної республіки. В Україні до подій «Помаранчевої революції» були відсутні умови, які б забезпечили успіх реформи механізму влади засобом переходу до більш децентралізованої форми правління, тобто до парламентаризму [88].

Потім під час президентства В. Ющенка глибока криза парламентсько-президентської форми правління призвела до розпуску парламенту; президент мотивував таке рішення ігноруванням більшістю у Верховній Раді України конституційних вимог щодо формування коаліції депутатських фракцій, а саме – так званої «Антикризової коаліції»,

створеної його політичними противниками із Партії регіонів. Постійна політична боротьба між урядом і президентом в кінцевому рахунку закінчилась розпуском парламенту.

Ситуація особливо не змінилася після перемоги в січні 2010 р. на президентських виборах В.Януковича, а скоріше ускладнилася; розпочався рішучий наступ на основи парламентаризму, на витіснення Верховної Ради як самостійного органу влади із процесу ухвалення рішень і управління країною. Крім суто політичних втрат, така практика завдала ще й серйозного морально-репутаційного удару по парламенту. В медійному дискурсі депутат, що перейшов із фракції у фракцію через ймовірні мотиви особистої користі, набув зневажливого позначення як «тушка», що мало символізувати цілковиту втрату його суб'єктності. Ще одним принизливим терміном, який застосовувався для називання практики голосування за вказівкою із-за меж парламенту, став «кнопкодавство». Згодом його значення почало поширюватися на ще одну давню практику українського парламентського життя, яка в часи В. Януковича набула максимальних масштабів, – на голосування чужими картками, без фізичної присутності володаря мандата народної довіри під час голосування [81].

Цей період розвитку українського парламентаризму можна охарактеризувати ще й як кризу культури парламентаризму, що в кінцевому рахунку призвела до краху владарювання Президента та Партії Регіонів шляхом революційних методів.

Якщо аналізувати парламентаризм сучасності, можна стверджувати, що в основному проблеми не відступили, а дещо змінили тенденцію свого існування. Так зокрема актуальними залишаються наступні кризи парламентаризму сучасної української держави:

- Низький рівень культури парламентаризму (постійні силові сутички в парламенті, необізнаність та неестетична поведінка парламентарів);

- Зміна конституційних положень на користь провладних сил (призначення генеральним прокурором особу без юридичної освіти, попередньо змінивши положення Конституції);
- Функціонування корупційних та бюрократичних схем у діяльності провладних сил, тощо.

Попри усі перераховані негаразди додає проблематичності і военний конфлікт на Сході та ворожі відносини з країною-агресором - Росією.

Насправді будь-який різновид парламентаризму в Україні супроводжується суттєвими труднощами ще й тому, що парламентаризм є за своєю суттю «правлінням партій» і може реально функціонувати лише за умов існування сформованої і стабільної партійної системи та наявності усталеної партійної структури Парламенту. Повноцінний парламентаризм утверджується лише за наявності сильних центристських партій та міцних традицій демократії, які, зокрема, мають знайти своє вираження у здатності партій до співробітництва. Парламентаризм є неможливим у політично неструктурованому суспільстві, де несформована відповідна партійна система, яка б забезпечувала створення стабільної парламентської більшості, і яка б, у свою чергу, формувала уряд, спроможний ефективно розв'язувати комплекс завдань, пов'язаних із необхідністю здійснення системних перетворень у суспільстві та державі [88].

Отже, на даний момент сформувалася така модель формальних і неформальних аспектів взаємодії в українському парламенті, яка сама по собі могла оцінюватися як криза українського парламентаризму. В конкретно історичних обставинах революції та наступної війни з Росією вона стала одним із елементів загальної кризи української державності, яка триває донині. При цьому кризова особливість українського парламентаризму в постреволюційний період не особливо виразно ідентифікується ані в політичних комунікаціях, ані в аналітичних оцінках. Однак її значення серйозно посилюється у зв'язку із переходом до

парламентсько-президентської моделі правління. Перспективи нової спроби системних реформ в Україні та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам державності тісно пов'язані з необхідністю гармонізації формальних і неформальних функцій та інституцій українського парламентаризму. І, власне, від відновлення та продуктивної модернізації парламентаризму загалом [81].

З огляду на усе вищевказане варто відзначити, що розвиток парламентаризму тісно пов'язаний з усіма загальнодержавними процесами, які відбуваються на теренах країни. Відповідно, люстрація безпосередньо чи опосередковано, але має свій вплив на розвиток українського парламентаризму. Вже той факт, що в Україні за багато років незалежності Закон «Про очищення влади» врешті-решт було прийнято підтверджує майбутній розвиток люстраційних процесів в усіх сферах в тому числі і в парламентських структурах.

Отже, українська держава отримавши нову владу, шляхом революційних змін, отримала і низку проблем та негараздів, які гальмують розвиток країни по усіх вертикалях. Сепаратизм, бюрократія, корупція і як наслідок – криза парламентаризму, - головні вороги сучасної України. Єдиним головним механізмом у боротьбі з цими недугами на даний момент є люстрація. Але дана процедури наразі в Україні має лише теоретичний розвиток, хоча її вплив вже помітний у деяких структурах політичного простору України. Українське суспільство вже має змогу прослідкувати неабияку роль люстрації у боротьбі із сепаратизмом, можливо її роль у розвитку парламентаризму іще незначна, але це питання часу.

Висновки до Розділу 2

В Україні, виходячи з особливостей її історичного розвитку, традицій, низки економічних, соціальних, політичних проблем та

суперечностей, що накопичилися впродовж довгого часу, сформувався власний набір чинників, які прямо чи опосередковано мають вплив на формування політичної еліти і, звісно, потребують детальнішого аналізу.

Потрібно наголосити, що базою для формування сучасної української еліти стала колишня радянська номенклатура. В Україні, як і в інших пострадянських державах, зміни еліт не відбулося. Проникнення колишньої радянської номенклатури до владних структур стало фактором, що зумовив формування новітніх пострадянських авторитарних режимів в колишніх радянських республіках. Тобто, колишня партійна номенклатура склала основу нинішньої політичної еліти України (перші президенти незалежної України були вихідці саме з господарчо-партійної номенклатури, партійно-комсомольські вожаки поступово інтегрувалися в бізнес-еліту). Активно в розбудову української політичної системи включилася саме та частина української партійної номенклатури, яка була найменше заангажованою ідеологічно, а отже, більшою мірою корумпованою та мобільною вже в ті часи.

Власне ця колишня комуністична номенклатура встигла напрочуд швидко перетворитися на владну олігархію і реально зосередити у своїх руках національні ресурси. Отже, від початку становлення Української держави колишня радянська номенклатура складає основну частину української владної еліти та її вплив на економічні та соціально-політичні процеси в період незалежності України залишився визначальним.

Склад сучасної української політичної еліти за останні роки змінився: до неї входять не лише представники колишньої партійної номенклатури, але і господарники, державні чиновники, підприємці, гуманітарна інтелігенція, лідери численних партій та ін.

Політична еліта України від моменту отримання нею незалежності і до останніх політичних подій характеризувалась ознаками закритості, авторитарності, тощо. Чимало політиків з розпадом Радянського Союзу не залишили своїх місць, а потім лише передавали їх у «спадок» своїм

поплічникам, родинним членам, однодумцям; це в принципі і призвело до влади «номенклатури», але нового зразка. Проте нині, коли до влади прийшли абсолютно незаангажовані особи, можемо сподіватися, що характер правлячої еліти в українській державі зміниться на краще.

Сепаратизм, бюрократія, корупція, криза парламентаризму – явище, потенційно присутні в українському політикумі, починаючи з часів її незалежного існування. Подолати ці негативні, дестабілізаційні явища спроможні лише вдало застосовані люстраційні важелі.

Автор впевнений, що люстрація ні в якому разі не може бути використана в політичних чи партійних цілях. Очищення політичної еліти та інших суспільних інститутів від злочинних і несправедливих представників відбувається при повній зміні політичної системи суспільства, і передбачає прозорість процесу, залучення громадянського суспільства і встановлення фіксованого періоду часу проведення.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВПРОВАДЖЕННЯ ЛЮСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

3.1. Характерні ознаки ментальних рис українського суспільства

Для того, щоб з'ясувати що саме стало причиною потреби у впровадженні люстраційних процесів в українському суспільстві і чому ці процеси не мають повноцінного розвитку у нашій державі – автор пропонує охарактеризувати особливості розвитку української ментальності та з'ясувати головні проблемні аспекти ментальності нашого народу, які заважають існуванню громадянського суспільства, а значить розбудові демократичної країни. Але якнайкраще аналіз ментальності українського народу вдасться здійснити крізь призму таких понять як «архетипи», «стереотипи», «політичний міф» надамо першочергово роз'яснення цим термінам.

Проблема формування архетипів отримала висвітлення у науковій літературі. Безпосередній вплив на розвиток теорії психології соціуму зробив К. Г. Юнг. За К. Юнгом, архетип – це безпрецедентна, успадкована несвідома форма або образ [155].

Аналіз архетипів, як стверджує С. Кримський, становить досить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільних утворень. Цей метод має необмежені можливості: від дослідження ментальностей великих соціальних спільнот, їх соціального руху до корегування психофізичного стану індивіда. М. Морозова та О. Фоменко у своїх працях доводили універсальність «архетипів синхроністичних подій», за їх теорією структура архетипів породжує періодичність, повторюваність [36].

Стосовно масової свідомості Г.Г. Дилигенський підкреслював «...До масового свідомого входять знання, уявлення, що виробляються

всією масою членів суспільства, в нього включені тільки ті знання, уявлення, норми, цінності, переконання, які є спільними для даної спільноти індивідів. Масову свідомість відрізняє, по-перше, соціальна типовість усіх компонентів, що його створюють, по-друге, їх покликання, санкціоноване тією чи іншою масовою спільнотою» [80, с. 215].

Для того, щоб зрозуміти сутність поняття «архетип» варто звернути увагу на такі явища як колективне несвідоме та масове свідоме, з'ясуємо їх спільні ознаки та різницю.

Колективне несвідоме – це результат попереднього філогенетичного досвіду, і як апіорні форми психіки, і як сукупність колективних ідей, образів, уявлень людства, як найбільш поширені в ту чи іншу епоху міфологеми, що виражають «дух часу». Колективне несвідоме – частина психіки, яка може відрізнитись від свідомого тим фактом, що воно не зобов'язане своєму існуванню власному досвіду, а отже, не являється персональним надбанням. Колективне несвідоме – найбільш глибинний рівень психіки, воно містить увесь спадок еволюції людства, це – образ світу, на формування якого пішла вічність. Колективне несвідоме представлене архетипами, в той час як масове свідоме формує стереотипи.

Ось і перша суттєва різниця. Звернемо увагу на поняття «масове свідоме». Масове свідоме виступає як складне формування, що являє собою переплітання різних форм свідомого, воно не прив'язане до якогось одного типу масових спільностей. Масове свідоме – це реально функціонуюче явище у суспільстві, воно плюралістичне за своєю природою, оскільки охоплює ідеологічні та неідеологічні утворення, наукові та ненаукові уявлення, найрізноманітніші за своїм змістом, рівнем відображення та направленням поглядів і вірування. Масове свідоме пронизує усі рівні, форми та сфери суспільної свідомості, має різні стани своєї активності – від повної пасивності до активної спільної діяльності великих соціальних груп. Інакше кажучи, масове свідоме може володіти

різними енергетичними станами – від пасивної думки до діяльнісного переконання і навіть фанатичної активності [108, с. 34-36].

Отже, з огляду на вищевикладене сформулюємо визначення. Архетип – це складова психічної структури, яка може спонтанно проявляти себе в будь-який час, але, як форма набуває змісту за умов наповнення її матеріалом свідомого досвіду. Іншими словами у формуванні архетипів беруть участь як колективне несвідоме, в якому відбувається зародження архетипових складових, так і масове свідоме, яке впроваджує архетипи у соціум та перелаштовує їх на стереотипи.

Архетипи виявляються по-різному, але можна виявити спільні стадії, що притаманні всім. Перша стадія – це конкретизація і передання архетипів у вигляді сновидінь, друга – у вигляді міфів, байок, третя – символів, четверта – ідеї Бога.

Архетипів існує стільки, скільки існує типових життєвих ситуацій. Для прикладу можна навести архетип матері, архетип батька, архетип героя-воїна, архетип мудрого старця тощо.

Через архетип анігілятивної рівності навколишній світ сприймається не як онтологічна цілісність, не як ситуація, як небуття, де кожний «сам по собі», «сам за себе». У такому контексті цінність самостійності виражається у психологічній замкненості, обмеженості світосприйняття, в ототожненні об'єктивної дійсності з суб'єктивною. Сформований спосіб мислення схематизується у стереотипі про те, що «в нашій державі кожен повинен дбати сам про себе». Результатом психічного усамітнення є невдоволення собою, яке переростає в апатію. Вона виявляється в переконанні, що «голос на виборах нічого не вирішує», в толерантності до несправедливості. Така своєрідна терпимість акумулюється у міркуваннях про корупцію як «невід'ємну частину політики», про безлад як «закономірність демократичних перетворень». Упевненість, що «добра справа не робиться чистими руками» психічно унеможлиблює порядність як принцип владних відносин [108, с. 34-41].

Спеціальні дослідження показують, що серед дорослих людей з вищою освітою переважають інфантильні особливості. Інфантильність є домінуючою формою деформації суспільної свідомості в Україні. З неї випливають різні види не пристосованої до життя поведінки. По-перше, це можливість робити без оплати. Оскільки працьовитість усвідомлюється українцями як цінність, то робота без оплати - це така витончена форма втечі від реальності – замаскована нездатність щось змінити у своєму житті, приймати рішення та нести за них повну відповідальність.

По-друге, це схильність до думки, що хтось повинен організувати життя, розв'язати проблеми. Звичайно, що хибність такої позиції не усвідомлюється, а не підтвердження сподівань від життя сприймається гостро.

Відбиток на суспільній свідомості залишила тоталітарна система, а саме криміналізацію, яка проявляється у терпимому ставленні людей до кримінальних виявів. Дещо про деструктивні думки, які мають більш глибоке коріння у масовій свідомості українців. Вони закріпились у прислів'ях та приказках. Побутова життя на стратегії уникнення негараздів, а не на стратегії досягнення успіхів. Українець полюбляє закінчувати свою промову «аби не гірше». Страждання виводяться в ранг основних цінностей, очевидно в українському суспільстві це встановлювалось історично протягом чужоземних поневолювань.

Отже, як бачимо, архетипи становлять невід'ємну частину українського соціуму, більш того, архетипи сприяють формуванню стереотипів. Дисертант досліджуючи зазначений процес, спробуємо простежити, як виникають політичні стереотипи на базі соцієнтальних цінностей згрупованих архетипами колективного підсвідомого враховуючи лише ті архетипи, які володіють найбільшим потенціалом для української нації.

Архетипові настанови поєднуються з новою інформацією, яка обробляється свідомістю і утворює схематичні спрощені уявлення, –

політичні стереотипи про ті чи інші події, явища, ситуації. Вербальна форма політичних стереотипів відображає внутрішнє міркування-висновок індивіда про життя, суспільний устрій, благо. Він підсвідомо переносить їх у сферу політики. Так, загальнолюдські цінності справедливості, відповідальності є визначальними у масовій свідомості. Навколо них формується оцінка політичних вчинків.

Обурення, розчарування, причиною яких є несправедливість, виражаються у стереотипах про сферу політики та політиків. Це й не дивно: політична влада формується з делегованих «часток» свободи і довіри кожного члена суспільства. Її функція – забезпечити досягнення загального блага. Тому, коли бракує очікуваного результату, цінність справедливості активно працює у масовій свідомості на створення негативних політичних стереотипів. Стереотип-звинувачення, стереотипи-ярлики пов'язані з цінністю відповідальності, цінністю-принципом, згідно з яким «хтось має відповідати за несправедливість» [180, с. 55-61.].

Стереотип – відносно стійкий та спрощений образ соціального об'єкта (групи людей, окремої людини, події, явища), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистісного досвіду індивіда та уявлень, які прийняті у суспільстві.

Стереотипи є складовою частиною масової культури. Вони можуть формуватись на основі віку («Молодь слухає тільки рок-н-рол»), раси («японці не відрізняються один від одного»), релігії («іслам – релігія терору»), професії («всі адвокати - шахраї»), національності («всі євреї - жадібні »); існують також стереотипи географічні («життя у невеликих містах безпечніше ніж у мегаполісах»), речові («німецькі авто - найкращі»).

Існує чотири ознаки стереотипів:

- стереотипи завжди простіші ніж реальність – складні стереотипи-характеристики ускладнюють у два-три рази;

- люди набувають стереотипи, а не формулюють їх самі на основі особистого досвіду;
- стереотипи помилкові, вони приписують людині межі, якими вона повинна володіти лише через свою приналежність до певної групи;
- стереотипи дуже живучі, навіть якщо люди переконуються у тому, що стереотип не відповідає дійсності, вони схильні не відмовитися від нього [82, с. 158-163].

На ряду з архетипами та стереотипами у соціумі діють міфи. Існування політичних міфів є невід'ємною складовою кожного суспільства. Міф необхідний людині, він виводить її за межі щоденності, але в той же час створює безліч ілюзій. Міф не створюється свідомо – він результат колективного несвідомого, проте міфи впливають на людські маси. У міфі почуття переважають над інтелектом, емоції – над думкою, вольові імпульси – над пізнанням. Основна функція міфу – не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, спрямована на забезпечення єдності та цілісності колективу. В умовах невизначеності і нестабільності, деформованої інформованості людей, міф, з одного боку, виступає як могутній захисний механізм, що перешкоджає повному розпаду, як людської особистості, так і соціуму; а з іншого боку, міф становить реальну небезпеку, тому що спотворює картину подій. Однак, можемо стверджувати, що негативний вплив міфу починається з того моменту, коли людина починає діяти на основі міфологем, будучи суб'єктивно впевнено, що вона діє на базі раціональних принципів.

Наведемо приклади позитивних та негативних міфів, їхній вплив на свідомість соціуму. Позитивні міфи, що притаманні українцям є ті, що сприяють дотриманню правил, ретельності, виконанню своїх обов'язків, які формують високий професіоналізм, компетентність.

Проте, поряд з конструктивними міфами в колективному несвідомому українців функціонують дуже небезпечні міфи-чужинці, що насаджені чужими культурами:

- Комплекс меншовартості;
- Україна – це «окраїна»;
- Зневіра, що громадянин самостійно відповідає за якість життя, здоров'я, добробут; [206, с. 192-196].

Безліч цінностей, норм, настанов, архетипів, що сформувалися в українській політичній культурі, відіграють роль латентних мотивів у поведінці окремого індивіда. Суспільство через історичні властивості постійно чинить вплив на індивіда через свої структури, інституції, мову, символіку та інші «внутрішні» закони колективного підсвідомого.

Таким чином, у суспільній свідомості українців діє безліч архетипів, стереотипів, міфів, кожне з цих явищ виконує свою функцію в українському соціумі. Вагомого значення ці поняття набувають в умовах суспільних перетворень, етапів розвитку та існування нації.

Архетипи, стереотипи, міфічні праобрази формують український менталітет. Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому [158].

Позитивні риси українського національного характеру суттєво деформуються під час реалізації нашим етносом своєї всесвітньо-історичної місії, як буфера між двома типами цивілізацій – західної, європейської та східної, мусульманської. На нашому ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, постійне прагнення покласти на них провину за свої численні біди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній підсвідомості, як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем («прийдуть клятї бусурмани (ляхи) і все поपालять»). Саме з цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, зайва

сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ.

Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини наклали досить помітний відбиток на культуру, традиції та побут українців, а значить відобразились на менталітеті нашого народу. Саме цей чинник є основною причиною такої негативної риси українського менталітету, як відсутність почуття національної єдності. На думку фахівців, для жителів Західної України більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності. Що стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то, як відомо, для них головним було не національне, а соціальне визволення. Тому провідними рисами менталітету в цих регіонах стали колективізм, поєднаний з анархізмом, звичка до кропіткої праці, яка має обов'язково дати покращення матеріального становища [158].

Підтвердженням цієї тези є поведінка жителів Східного регіону, на території якої зараз відбуваються воєнні дії – серед населення саме цієї території активно набуває розвитку сепаратизм.

Взагалі виділяють шість чинників, які вирішально впливали на формування менталітету українського народу: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні, доглибинно - психологічні. Переважання у збірному характері українців динарської та остійської расових характеристик проявляється в домінуванні почуттів, які подавляють розум і волю. Замкненість у собі, на своїх психологічних комплексах веде до відстороненості від світу, підтвердженням є поширена приказка: «Моя хата з краю». Внаслідок несприятливих історичних умов життя народу українці кілька століть не могли сформувати «третього стану» (поряд із селянством і нечисленним міщанством-інтелігенцією) –

шляхти, тобто еліти, тому довго були переважно селянським етносом. Ця обставина не дала змоги сформувати в носіїві народної психології рис, характерних для великих соціальних спільнот. Життя селянина формувало глибокий індивідуалізм, який часто переходив у різні форми егоїзму.

Водночас обставини селянського життя зумовлювали витворення в характерах людей споглядальної, а не активно-дієвої моделі соціальної поведінки. Українці за своєю психологічною поведінкою є інтровертами. Специфіка інтровертизму української вдачі, у тому, що він не є зануренням у себе, а тільки спрямований на себе. Такий почуттєвий інтровертизм потребує контакту з іншими людьми. Самотності українець не переносить. До шукання контакту стимулює прагнення самовияву, який мусить спрямовуватися на зовнішній об'єкт. Тому українець шукає соціального резонансу, потреби вислову.

Впродовж української історії, починаючи з княжої доби, українці послідовно демонстрували в соціальній поведінці брак інстинкту підпорядкування, тобто дисциплінарного обов'язку, невизнання влади й авторитету інших. Ці риси національної вдачі трагічно проявлялися в княжих міжусобицях, козацьких чорних радах, отаманщині. Проте завжди авторитетними для українців були ідеї: пошанування авторитету розвинулося у формі пошанування ідеї (оборона православ'я, козацьких вольностей, ідея самостійництва) [1].

У грудні 2015 р., за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, 95% опитаних ідентифікували себе як громадяни України; 84,5% респондентів вважали себе патріотами України (зокрема: у західному регіоні – 94%; у центральному – 88,5%; у східному – 81%; у південному – 72%). Ці емпіричні дані свідчать про несформованість та контраверсійність загальноукраїнської ідентичності. Частіше за все ця особливість України пояснюється тим, що українці тривалий час перебували у складі інших держав, внаслідок чого відбулася мовна, культурна, етнічна асиміляція. Саме це спричинило послаблення

загальноукраїнської ідентичності в східних та південних регіонах, де ця асиміляція була найбільш потужною. Значна частина мешканців цих територій ідентифікують себе як громадян свого регіону – а це, знову ж таки, відкриває шлях до поширення сепаратизму. Фактично на «крайньому сході» України реалізується альтернативний націобудівничий проект, з власними формальними державними структурами, легітимізованими «виборами»; зі своєю міфологією, героями та мучениками [73, с. 41].

Отже, як було зазначено вище, українська нація найчастіше відчувала головну потребу – в об'єднуючій політичній силі, яка не лише змінила б життя пересічних громадян, але й покарала тих, хто несправедливо збагачувався всі ці роки. Тут доречно буде прокоментувати результати Президентських виборів 2019, адже такого результату не очікував ніхто, а провідну роль в ньому зіграло саме суспільство, хоча думки у науковців щодо цієї тези різняться.

Так, зокрема Ніколаєнко Н. О. та Василевич Ю.В. схиляються до міркувань, що: бренд «Слуга народу – Президент Голобородько» розцінюється сьогодні як політична технологія, популістська стратегія, спрямована на приведення до влади популістів. І в світі така практика не новизна. Телевізійний бренд В. Зеленського, який представляє пародії на перших осіб української політики, висміюючи їх у «Вечірньому кварталі», зміг легко вжитися в роль майбутнього Президента задовго навіть до прогнозів політологів. В. Зеленський – затребуваний сучасним суспільством тип лідера, особливо серед молоді.

Переконані, що народження даного феномена закономірне, і ним міг стати будь-хто інший, однак вибір упав саме на В. Зеленського, котрий об'єднав Україну в протесті проти нинішніх політиків. Він є викликом неспроможному політичному класу жити і працювати в новій реальності: реформувати сектори економіки, боротися з корупцією, проводити ефективну гуманітарну політику. За оцінками зарубіжних видань, «навіть незважаючи на заслуги президента П. Порошенка щодо стабілізації

економіки, яка перебувала на межі прірви, а також у проведенні таких необхідних реформ, надії учасників Майдану в 2014 р. не були реалізовані в повному обсязі. Темпи змін були занадто повільним, а корупція залишається величезною проблемою [120, 85].

Отже, актуальні проблеми сучасної України криються в ментальних ознаках нашого народу. Невдоволення владою, неспроможність вирішення політичних проблем, сепаратизм; навіть в тому, що в Україні довгий час не було повноцінної політичної еліти і як наслідок суспільство масово підтримало бренд В. Зеленського, говорить про те, що головні корені криються в особливостях формування менталітету українців. Тому вважаємо за необхідне для досягнення поставлених завдань українське суспільство повинне змінити ціннісні орієнтації.

Таким чином, українська ментальність сформувалась на основі архетипових специфічних форм, які створювались у масовій свідомості українців протягом тривалого часу. У колективній свідомості українського суспільства криється чимало чинників, які впливають на сьогоднішній хід державних процесів. Архетипи, стереотипи та політичні міфи, які сформувались в українців історично і до нині формують суспільну думку громадськості.

3.2. Національна ідентифікація як умова єдності та згуртованості суспільства

Особливості ментальних рис народу відіграють важливу роль у тих політичних, соціальних та економічних процесах, які відбуваються у будь-якій державі. Та ще одна не менш важлива роль у функціонуванні соціуму відводиться національній ідентичності, яка формується безпосередньо у колективній свідомості народу та тісно пов'язана з менталітетом.

Від початку заснування первіснообщинного устрою люди гуртувались за певними якостями: приналежністю до роду зайнятості,

кольору шкіри чи гендерною ознакою. В примітивному суспільстві головною ідентифікаційною ознакою був саме етнос. Тобто, головним ідентитетом виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте із виникненням сусідської громади етнос, як чинник ідентифікації, відступає на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу, а саме – спільній культурі. І головними ознаками тут були мова та релігія. І лише у XVIII столітті виникає принципово нове об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Це пов'язано, насамперед, з виникненням так званої національної держави, що стало початком подолання культурного суспільно-політичним [57].

Тобто можемо стверджувати, що з виникненням такого об'єднуючого елементу як держава та впровадженням політичного устрою у ній (нехай і примітивного у своєму первинному існуванні) люди почали об'єднуватись за приналежністю до такої форми згуртованості, - можемо вважати це зародженням національної ідентичності.

Національна ідентичність - це визнання народом самого себе, знання і повага історії, національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб і т. д.

Найпоширенішими є такі форми національної ідентичності:

1. Нормальна ідентичність, коли образ свого народу сприймається як позитивний, з адекватним ставленням до культури, історії, природнього патріотизму, з толерантною установкою на спілкування з іншими народами.
2. Етноцентрична ідентичність – некритична перевага якої-небудь національної групи і самоідентифікація індивіда з нею.
3. Етнодомінуюча ідентичність, що фіксує таке ставлення самосвідомості і поведінки людини, коли не тільки національна ідентичність стає першочерговою з-поміж інших видів

ідентичностей (громадянин, матір, батько), але й досягнення цілей, інтересів народу починає сприйматися як домінуюча цінність.

4. Етнічний фанатизм – ідентичність, у якій абсолютне домінування національних інтересів і цілей, часто ірраціонально сприйнятих, супроводжується готовністю йти за них на будь-які жертви і дії.

5. Етнічна індеферентність – байдужість людей до проблем національності і міжетнічних стосунків, до цінностей свого та інших народів, люди вільні від норм і традицій, на їхню поведінку не впливає ні їх власна національна приналежність, ні національність інших.

6. Етнонігілізм у формі космополітизму, що виступає запереченням національності та етнокультурних цінностей.

7. Амбівалентна, невиражена, а інколи «подвоєна» чи навіть «потроєна» ідентичність. Такий тип національної ідентичності достатньо поширений у національно змішаному середовищі [168, с.294].

Автор підкреслює, що показником отримання національної ідентичності є патріотизм. Це почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, наділений надзвичайно потужною консолідуючою силою і є основою збереження нації та національної ідентичності. Це набуває актуальності в наші дні, особливо в добу глобалізаційних змін та інтегративної складової світової політики. Проте патріотизм вважається не головною умовою існування національної ідентичності. Для того, щоб у суспільстві перебувало почуття згуртованості та єдності, - воно повинне об'єднатися навколо однієї головної ідеї, найчастіше – національної.

Звернемо увагу на те, що собою являє поняття національної ідеї. Національна ідея – духовна основа життєдіяльності нації, система соціокультурних координат, яка задає їй світоглядні та цілепокладаючі

орієнтири, визначає ціннісні орієнтації. На побутовому рівні – відчуття й розуміння спільності історичної долі, усвідомлене сприйняття нерозривності генетичного зв'язку нації, держави, особи, власний ідеал народу, що є узагальненим (часто інстинктивним, підсвідомим) уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі.

На політичному рівні національна ідея це – система символів і вольовий імпульс, що виступають духовною основою національних рухів і національної самоідентичності, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації [109].

Одне із головних завдань національної ідеї є здобуття народом, нацією своєї власної держави. Тут поняття народ і нація - фактично одне і те саме, різниця тільки в тому, що нація більш модерна і осучаснена модель суспільства - воно стратифіковане, в якому присутні еліта, середній клас, інтелігенція тощо [156].

Крім того національну ідею можна інтерпретувати як стратегічну мету національного прогресу, породження і виразник національної самосвідомості. У цьому визначенні містяться дві важливі складові національної ідеї.

Перша полягає в тому, що національна ідея – це форма ментального осягання нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв, відношення до космосу, у тому числі до землі, на якій живе, до інших народів і націй, яку відносять до поняття «національна самосвідомість».

Друга – це форма ментального осягання корінних цінностей свого існування і цілей своєї діяльності, які із останніх впливають. Отже, національна ідея є сумою «національної самосвідомості» та «стратегічної мети національного прогресу» [37, с. 45].

Часто націю українців звинувачують у втраті або навіть відсутності у неї національної ідеї, що не можна лишити осторонь. На противагу цьому слід відзначити, що за роки незалежності можна виділити декілька

ключових періодів, коли відбувалося активне осмислення і становлення національної ідеї. А Чупрій – український науковець у питаннях національної ідентичності наводить та аналізує ці історично важливі періоди наступним чином:

Перший період це здобуття незалежності і декілька років після неї, коли українські національно-патріотичні сили мали значну підтримку серед населення і прагнули до побудови могутньої демократичної української держави. Але потужне комуністичне лобі та прокомуністичні червоні господарники, зайняли провідні командні позиції і витіснили праві патріотичні проукраїнські сили з політичного простору.

Другим періодом який об'єднав громадськість є період масових акцій по усій території України, під назвою «Україна без Кучми»; це був одним з перших викликів політичній владі і підтвердженням масового невдоволення української громади президентською політикою;

Третім вважаємо період Помаранчевої революції, одним із головних завдань якої було оновлення влади, посилення євроінтеграційних прагнень і зміцнення української державності, оскільки до влади прийшли проукраїнські політичні сили [200].

Ну а найяскравішим і найпоказовішим прикладом об'єднання української нації навколо однієї ідеї є **четвертий період** – період Революції гідності; коли суспільство не лише ідеологічно, але й практично повстало проти несправедливості режиму Януковича та його прибічників і шляхом революційних змін домоглося зміни політичної влади [168, с. 295].

Протягом свого незалежного існування українська громадськість неодноразово об'єднувалась на підтримку або противагу тій чи іншій політичній силі. Це дає усі підстави стверджувати, що український народ має високий рівень національної ідентичності, хоча у менталітеті українців криються аспекти, які уповільнюють розвиток нації, а отже і заважають у функціонування в суспільстві національної ідентифікації. З цим можна погодитись за умови існування однієї ремарки: національна ідентифікація

українців почала набувати сил з моменту впровадження в нашій державі особливих процесів – процесів люстраційних змін. Саме люстрація є тією консолідуючою силою, яка сприяє національній ідентифікації українців.

Для української громадськості поняття люстрації відносно нове, проте воно вже увійшло у політичний, соціальний та побутовий вжиток українців. Революція Гідності стала тим поштовхом, точкою бифуркації від якою і почалося, хоча і повільне, але переформатування політичної системи шляхом залучення люстраційних процесів та механізмів. Українці об'єдналися разом навколо низки проблем та перспектив їх подолання: війна на Сході, анексія Криму складні міжнародні відносини з країною-агресором, боротьба з сепаратизмом в регіонах, тощо. У подоланні усіх перерахованих аспектів провідна роль відведена саме люстрації, адже у своєму первинному функціонуванні вона покликана змінити політичну систему країни шляхом зміни елітного складу.

Люстрація в Україні вже пройшла декілька етапів: прийнято головний Закон «Про очищення влади» та Закон «Про декомунізацію» (проаналізуємо детальніше); починаючи з 2014 року в деяких областях, зокрема і у Миколаївській, чимало чиновників зазнали утисків і в кінцевому рахунку були зняті із займаних посад саме завдяки люстраційним механізмам та громадському впливу на цей процес; зупинена хвиля сепаратистського руху, який з початком воєнних дій на Сході країни ширився Південними регіонами України, завдяки згуртованості громадськості до влади прийшла нова політична сила.

Це дає усі підстави стверджувати, що саме люстрація – не лише першооснова Революції Гідності (адже саме цього вимагали громадяни на Євромайдані), але й та об'єднуюча сила, яка сприяє національній ідентичності українського суспільства на сьогоднішньому етапі його розвитку.

Таким чином, загальнонаціональна ідентичність, як вже зазначалось вище, за своєю суттю багатовимірна. Вона може охоплювати, але не

скасовувати етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичності. В той же час загальнонаціональна ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною) [168, с. 295].

В цілому підсумовуючи, слід відзначити, що формування загальнонаціональної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі. Для його реалізації потрібно актуалізувати зусилля відповідних державних структур та неурядових організації у сфері суспільних і насамперед соціально-політичних та міжетнічних відносин.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності повинні лежати такі засади:

- Ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети – забезпечення духовного і матеріального добробуту громадян України;
- Ідея патріотизму, любові до України як визначальної цінності;
- Національна самоповага та повага до представників інших націй та національних меншин;
- Захист прав і свобод людини і громадянина незалежно від етнічної приналежності та інших відмінностей;
- Високий рівень політичної та правової культури населення;
- Розвиток дієвого громадянського суспільства [194].

Окрім усіх цих перерахованих фактів важливим для національної ідентичності залишається найголовніший об'єднуючий елемент, – це почуття згуртованості і єдності українських громадян, адже майбутнє держави в руках її народу і тільки громадяни вирішують в якому напрямку повинна розвиватися їх держава. І на сьогоднішній момент ключова роль у цьому рішенні лежить саме в люстраційній складовій; адже це (як було проаналізовано вище) – один з дієвих механізмів впливу на політичну ситуацію у країні та на її подальший розвиток.

3.3. Механізми корегування ціннісних орієнтацій як шлях до державотворення та громадянського суспільства

Українське суспільство, що не так давно було ще прорадянським донині переживає непростий етап трансформації ціннісних орієнтацій, пріоритетів та цінностей загалом. Громадянам (особливо похилого віку) напрочуд важко позбутися тих налаштувань та політичних поглядів, які добре укорінилися в їхню свідомість за часів Союзу.

Ми можемо і донині спостерігати неоднозначні прояви таких вкоріненень: підтвердженням цьому є результати президентських та парламентських виборів 2019 р., коли певний процент громадян підтримав опозиційну політичну силу, котра скомпрометувала себе будучи при владі.

Трансформація українського суспільства охоплює усі рівні: макрорівень – змінюється соціальна система суспільства, а саме здійснюється перехід від соціалізму до ринкових відносин; мезорівень – змінюються певні сфери суспільного життя, такі як, партійна система, банківська система тощо; макрорівень – відбуваються зміни у способі мислення, поведінці, стилі життя як окремих індивідів, так і малих соціальних груп [23, с. 54-56].

У житті кожного суспільства є фундаментальні цінності, співвідношення яких, власне, і має визначати його еліта. Серед таких цінностей особливо виділяються діалектично суперечливі цінності, а саме: свобода і необхідність; держава і ринок. Образно кажучи, чим більше держави, державного регулювання, тим менше ринку і свободи. Це аксіома, хоча стовідсотково відкидати державне регулювання аж ніяк не слід. Принципово важливо, що політична еліта в Україні - це еліта не стільки політична, скільки економічна, еліта ділових кіл [29].

Україна нині не має системної відповіді на кадровий виклик часу і це є однією з причин зростання соціально-політичного напруження в

суспільстві. У країні відсутня система національного відбору талановитих кадрів для державного управління на різних рівнях. Натомість створено кланово-корпоративну ротацію. Варіантом виходу з такої ситуації може стати ширше залучення інтелектуальної еліти до управління країною та участі в політичних процесах. Вкрай важливо створити можливості самореалізації для талановитої молоді. Нинішня система управління в Україні потребує яскравої, енергійної, рішучої особистості управлінця, мало пов'язаної зі старою ідеологією. В активі таких елітарних управлінців будуть сучасні вітчизняні потреби державотворення, справді спрямовані на користь українському суспільству. Сучасний управлінець повинен мати репутацію професіонала - розумного й порядного, здатного до боротьби за правду, готового до виправданого ризику, інновацій, людини, яка здатна швидко перекваліфіковуватись, вивчати іноземні мови і світовий досвід управління. Там, де на історичну сцену виходить справжня еліта, починають діяти інші, відмінні від законів кількості, якісні характеристики. У новій політиці управління все визначатиме якість, професіоналізм, громадянська позиція щодо держави й народу. Суттєвими для формування ціннісних орієнтацій елітарного управлінця є риси характеру, притаманні сильній, творчій особистості, а також типологія характеру, на що слід звертати увагу в процесі праці. Усі серйозні політичні сили України на сьогодні являють собою великі політичні системи. Таким чином, у людини, яка починає свій шлях у політиці, виникає потреба адаптуватись до цієї політичної системи або бути відкинутою нею [119].

Щоб змінити вектори такого дисбалансу в політичному просторі України перш за все варто змінити ціннісні орієнтації суспільства.

Ціннісні орієнтації характеризують ставлення особистості до найбільш важливих цілей життєдіяльності та до способів досягнення цих цілей. Навіть у стабільних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлюють протидію конкуруючих нормативно-ціннісних

систем. Коли ж відбуваються стрімкі, революційні перетворення, вони, як правило, супроводжуються суттєвими зрушеннями у масовій свідомості, зміною ціннісних пріоритетів, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою. З точки зору суспільного розвитку, система цінностей, що визначає світосприйняття більшості людей певного суспільства, може виступати як фактор, який сприятиме процесу розвитку суспільства, так і деструктивним чинником, який виступає як сила протидії тим змінам, що відбуваються [8].

Соціальні цінності, насамперед, духовні можуть сприяти демократизації державно упорядженого суспільства.

Українське суспільство опинилося на роздоріжжі. Молодь далеко не завжди сприймає духовну спадщину минулого, морально деградує. Більш зріла частина суспільства повністю байдужа до справ у країні – все це носить характер нестійкості.

Руйнація традиційної системи цінностей зачіпає соціальне існування людей, позначається на адаптації до змінених умов, обставин, бажань. Цінності творяться людьми і набуваються ними. Саме люди вирішують, яких цінностей дотримуватися, які з них стали результатом здобутої ними свободи.

Люди переважно орієнтуються на ідеал як центр цінностей. Прагнучи його реалізувати, вони консолідуються у суспільстві. Соціальна реальність завжди підводиться під ідеал. Коли не досягається цієї відповідності, то доводиться його змінювати. Приклад – нереалізовані комуністичні ідеали, під які підлаштовували реальну дійсність. Ідеал як цінність переломлюється крізь площинну соціальних проблем – влади, економічного піднесення чи падіння, проблем власності тощо. Саме вони засвідчують життєздатність чи утопічність ідеалу. Практика показує, що чим нижчий середній рівень культури у суспільстві, тим сильніший порив до ідеалу. При цьому результат може виявитися не тільки екстраполяцією зовнішніх ідеалів на неадекватну ситуацію, а й стати спробою

перевершити давні зразки, що призводять до химерних не функціональних відносин, якщо культурні зміни не коригуються культурним досвідом соціальних змін. Цим і обумовлюється однобічний підхід до реалізації поставленої мети [23, с.56].

Трансформація цінностей відбувається на певному рівні соціальної реальності: на рівні світового співтовариства (глобальний рівень), національних держав, регіонів, етнічних спільнот (макрорівень); на рівні великих груп (мезорівень), у повсякденному житті індивідів, в малих контактних групах (мікрорівень) [142, с.62-63].

Політики вдаються до спекуляцій на етнокультурних (мовних), регіональних, політичних суперечностях, які мають місце в українському суспільстві. До цього додаються ще й зовнішньополітичні проблеми (вступ до ЄС, українсько-російські відносини, тощо). Але громадяни серед великого спектру цінностей обирають, в першу чергу, ті, що пов'язані з їх основними потребами. Це добробут, родинне щастя, здоров'я.

Вдосконалення суспільних відносин позначається, перш за все, на еволюції індивіда. Поява нової соціальної цінності, сприйнятої суспільством, є корисною і потрібною. Тоді можна говорити про заміну цінності новим елементом культури. Цінності недостатньо проголосити. Їх треба формувати, поширювати, тиражувати, закріплювати у суспільній свідомості, культивувати.

Процеси трансформації вимагають нового економічного, політичного, правового мислення, уміння діяти в умовах і обставинах, які постійно змінюються. суспільство має сприйняти нові цінності, долаючи консервативний погляд на певні соціальні явища. Утвердження нових цінностей має відбуватися через усвідомлення кожним індивідом необхідності соціальних змін [23, с.58].

В якості трансформацій традиційні цінності можуть набувати різних форм:

- 1) Зміни змісту самих цінностей (їх конкретизація чи узагальнення; зміна смислового контексту, тощо);
- 2) Зміна у системі цінностей суспільної свідомості;
- 3) Зміна складу цінностей за рахунок залучення одних і зникнення інших цінностей;
- 4) Зміна співвідношення цінностей, їх переструктурування [142, с. 59].

Але не всі цінності можна і потрібно змінювати докорінно. Так соціокультурне буття сучасної України не мислиме без консервативно-патріархальних цінностей. Має бути наступність у їх розвитку, не завжди доцільно переносити на український ґрунт досвід трансформацій, набутий іншими країнами.

Виникає ціла низка й інших проблем: відповідність ціннісних орієнтацій моделям, що пропонуються вченими, консолідація суспільства, для досягнення якої потрібні не тільки духовні, але й економічні чинники.

Першочергові завдання – соціально-економічні, а за ними важливими постають завдання врегулювання національних, культурних, мовних, освітянських проблем. Проголошені ідеали, ліберальні цінності – свобода особи, дотримання законів, демократія, плюралізм мають стати реаліями повсякчас. Лише в такому випадку можна очікувати позитивних змін у суспільстві, формування нових ціннісних орієнтирів, але з українськими традиціями.

Українське суспільство поступово відходить від радянських цінностей, відтак посилюється інтерес до західних, ліберальних цінностей. Надмірний лібертатизм (надлишок свободи) негативно впливає на становлення ціннісно-нормативної єдності суспільства, розвиток демократії. Звичайно, особиста свобода, соціальна мобільність – цінності незаперечні. Та фінансова мало спроможність, безробіття, необхідність боротися за просте виживання обмежують свободу індивіда. Її необхідно

забезпечувати економічним зростанням, інакше процес знецінення демократичних цінностей поглиблюватиметься [23, с. 58-59].

Крім того втрата в незалежній Україні багатьох усталених за умови колишнього радянського політичного режиму, соціальних цінностей призвела не тільки до глибоких кризових явищ як у сфері духовних, так і матеріальних суспільних відносин, в тому числі відносин власності, а й обумовлює необхідність вироблення сучасного суспільного світогляду, відповідної політичної, правової і управлінської свідомості, які ґрунтувалися б на духовних і матеріальних засадах, сприяли б міжрелігійному діалогу і віротерпимості, були б основою демократичної трансформації українського суспільства в цілому і його державної влади, зокрема [148, с.12].

Але усі ці перетворення носять лише описовий характер, на практиці усе зовсім інакше. Великий відсоток молоді залучений до субкультур та нетрадиційних організацій, серед молодого покоління пропагуються антидемократичні, антисоціальні ідеї та налаштування. Через недоліки у соціальній політиці держави фахові спеціалісти не в змозі реалізувати себе на ринку праці. Молоді сім'ї позбавлені соціальної захищеності та впевненості у стабільному майбутньому.

Вивчення ціннісних орієнтацій населення дозволяє стверджувати, що такі вічні цінності, як сім'я, робота, друзі, не втрачають своєї вартості і навіть набувають нового змісту. Сім'я в умовах бурхливих суспільних перетворень виконує функції підтримуючого середовища, захисту. Змінюється значення цінності роботи. З одного боку, зростає цінність наявності робочого місця як такого. З іншого боку, зростають вимоги до рівня оплати праці, можливостей професійної кар'єри, самореалізації. Для частини населення релігія виконує функції заміни ціннісних норм. Зростає інтерес до політичного життя, хоча політична, як і громадська, активність залишаються на досить низькому рівні. Звертає увагу досить високий рівень оптимізму населення, й особливо молодого покоління, посилення

толерантності в суспільстві. Загалом, вивчення пануючих пріоритетів та очікувань громадян свідчить про те, що цінності виживання залишаються домінантою в українському суспільстві [8].

Середня вікова категорія населення найтяжче переживає переосмислення цінностей, більшість з них вирости та виховувались ще за радянських часів, – тому більшість з них живуть з радянськими стереотипами, хоча вже давно обезнадіялися у правомірності влади.

Загалом, українське суспільство є носієм негативних орієнтацій та поглядів щодо влади та політики в цілому. Це пояснюється тим, що після розпаду СРСР, в якому, не дивлячись на маніпулятивні технології, панувала демократія, свобода вибору, чесність та прозорість влади, громадяни незалежної України зневірилися у традиційних цінностях та орієнтаціях; у суспільстві точаться думки та пріоритети щодо корумпованості влади, беззаконня, бандитизму еліти, викривлення функцій гілок влади, тощо.

Зміна цінностей – непростий процес, науковці у своїх дослідженнях сходяться до того, що змінити ціннісні орієнтації взагалі не можливо, а зміна стереотипів потребує великих часових меж. Однак, на думку дослідника ціннісні орієнтації можна корегувати завдяки вдалій соціальній політиці та продуманим діям владних структур. Дослідник виокремив певні вектори, на які слід звернути особливу увагу при корегування цінностей. Отже, можна виокремити наступні механізми:

- впровадження дієвої освітньої політики, за умов якої у молодого покоління виховувались принципи патріотизму, справедливості, рівності, тощо.
- сприяння забезпеченню молодих спеціалістів робочими місцями, залучити фахових робітників до праці на державу, а не на закордонних працедавців;
- забезпечення населення стабільним, соціально справедливим, правовим життям;

- створення дієвої системи нормативно-правового забезпечення;
- сприяння прозорості та легітимності виборчих процесів;
- долучення громадян до творення політики;

Тобто, політична влада повинна створити усі необхідні умови для покращення життя громадян, лише за таких обставин ціннісні орієнтації громадян зміняться на краще.

На підтвердження попередніх тез та в якості експерименту дисертантом було проведено соціологічне опитування; метою якого було виявити рівень обізнаності громадян українського суспільства у питаннях люстрації та з'ясувати чи відбулася зміна ціннісних орієнтацій у громадян нашої держави зі змінами векторів політичного спрямування та введення в обіг такого поняття як «люстрація» (Додаток 1).

Згідно проведеного опитування та опрацювання його результатів можемо зробити наступні узагальнення:

Напрочуд низьким є рівень довіри громадян до вищих органів влади та взагалі низьким рівень обізнаності українців в політичних питаннях. Так на запитання: «Чи цікавитесь Ви політикою, яка проводиться у Вашому місті, державі?» більшість респондентів обрали відповідь «Скоріше ні». Це, може свідчити про повне розчарування громадян у діючій політиці влади та про несправджені суспільні очікування від розпочатих політичних реформ. (Нагадаємо, що опитування проводилось в 2016 р. після подій на Майдані та неспроможності нової влади врегулювати гострі проблеми суспільства).

Як «достатній» можна охарактеризувати рівень обізнаності громадян саме в тлумаченні терміну «люстрація», більшість питань які стосувались саме цього терміну схвально оцінювались респондентами («Що на Вашу думку означає «люстрація»? «З яких джерел Ви дізнались про даний термін»? «Чи потрібна люстрація в Україні?») На всі ці питання

громадяни відповідали з зацікавленістю і жваво. Проте більшість відповіла, що все таки про даний термін і його тлумачення дізналися з засобів масової інформації (майже 63%). Це підтверджує той факт, що українське суспільство продовжує жити за принципом «навішування ярликів», а значить і ціннісних орієнтацій.

Напрочуд негативним (і це очікувано) громадяни ставляться до корупції і вважають, що все таки люстрація не спроможна подолати корупційні схеми в українській політиці. Так, на запитання «Чи вважаєте Ви люстрацію одним з методів боротьби з корупцією?» переважна більшість респондентів (83,5%) відповіли «Частково» (це не головний метод).

Якщо охарактеризувати вибірку респондентів та робити висновок, то можна додати, що серед опитаних:

- 15% респондентів - це більшою мірою чоловіки, - з вищою та середньою освітою;

- майже третина опитаних (30%) - особи у віці до 70 років і більше, пенсіонери за соціальним статусом;

- 25 % - студентська молодь, або особи до 45 років з вищою освітою;

- 20 % - жінки різного соціального стану (домогосподарки, жінки без освіти, з вищою освітою, тощо);

- 5 % - як окрема категорія – жителі невеликих містечок, селищ та сіл;

Проподячи дане опитування, дисертант апелював до різних соціологічних досліджень, так зокрема досить суттєвим, і таким, що заслуговує уваги виявилось «Національне опитування громадян щодо демократичних змін у політичній та суспільній сферах, судової реформи та процесу очищення влади в Україні виконано компанією GFK Ukraine за фінансової підтримки Проекту USAID «Справедливе правосуддя» [24].

Згідно з його результатами маємо такі показники, котрі мало чим відрізняються від отриманих дисертантом.

В опитуванні 2016 року лише 16% респондентів визнали, що вони володіють достатньою інформацією про процес люстрації (у 2015 році – їх було 18%), а ще 62% (у 2015 році – 62%) - знають, але зовсім мало, тобто мають поверхневе уявлення. Водночас, дещо зросла питома вага тих, хто зовсім нічого не знає про люстрацію: у 2015 році їх було 16% , у 2016 році – 20%.

Як і в дослідженні 2015 року, у 2016 році оцінки обізнаності різняться за деякими характеристиками респондентів, зокрема:

- освітнім та професійним рівнем респондента (чим вони є вищими, тим більше людина обізнана про люстрацію);
- наявністю «близьких», що підпадають під люстрацію: серед таких респондентів достатньо поінформованих 28% серед тих, хто «близьких» немає – 17% (31% проти 18% у 2015 році).
- за географічними регіонами (хоча відмінності не є надто суттєвими) існує проблема на Сході, де рівень обізнаності є критично низьким: 37% опитаних визнають, що вони нічого не знають про люстрацію (у 2015 році – 32%) [24].

Відповіді на запитання, які стосуються знання окремих аспектів очищення влади, є неоднозначними, а їх динаміка не свідчить про підвищення поінформованості населення. В масовій свідомості розуміння сутності люстрації стає все менш чітким: у 2015 році половина опитаних (51%) визнали, що вони в загальному вигляді обізнані у тому, що таке «люстрація (очищення влади)»; у 2016 році таку позицію поділяють лише 40% опитаних (на Сході – 18%, в інших регіонах оцінки суттєво не різняться від загальноукраїнських).

Найбільш суттєвими прогалинами інформованості населення про люстрацію залишаються наступні:

- низький рівень знань про те, які категорії підлягають люстрації (у 2015 році інформованими себе визнавали 32% опитаних; у 2016 – 29%);

- слабка інформованість про наявність спеціального законодавства про очищення влади (обізнані лише 27% опитаних в опитуваннях 2015 та 2016 років);

- необізнаність щодо того, які органи проводять очищення влади (люстраційну перевірку суддів та люстрацію державних службовців): у 2015 році 18% опитаних визнавали себе поінформованими щодо процесу люстраційної перевірки суддів; у 2016 – 16%; щодо люстрації державних службовців: у 2015 році 20%, а у 2016 році 19%;

- недостатні знання про конкретні факти очищення влади: у 2015 році поінформованими щодо фактів люстраційної перевірки суддів визнавали себе 16% опитаних; у 2016 – 14%; щодо фактів люстрації державних службовців: у 2015 році 18%, а у 2016 році 17%.

Якщо порівняти отримані оцінки з рівнем обізнаності про люстрацію (рівнем розуміння цього процесу), то виникає відчуття певної міфологічності масової свідомості, навіть – існування романтичних очікувань від очищення влади. Такі уявлення дуже важко узгоджуються з реальністю. Тому будь-які прорахунки, зволікання чи помилки влади обертаються падінням довіри і до влади, і до процесу люстрації зокрема. Незадоволеність реальним станом очищення влади (проведенням люстрації), яка була зафіксована в опитуванні 2015 року, залишилась незмінною і у 2016 році: 57% опитаних (в обох опитуваннях) незадоволені тим, як в Україні відбувається процес перевірки та люстрації (за критеріями чесності та прозорості); майже 70% - визнають гальмування цих процесів. Окремі приклади негативної динаміки настроїв, які стають помітними при порівнянні результатів двох опитувань, можуть бути свідченням наростаючого розчарування населення [24].

Соціологічне опитування, проведене цією ж кампанією «Розуміння реформ і очищення влади населенням» мало такі результати:

- 1) Більшість українців вважають, що демократичні, економічні та судова реформи в Україні є неефективними й затримуються через фінансові інтереси олігархів, а також через брак політичної волі української влади.
- 2) Більшість українців переконані, що реформи вкрай важливі для України, однак вони не можуть проводитися на шкоду соціальній захищеності населення.
- 3) Очищення влади (люстрація) потрібна, але не відбувається так, як того вимагає суспільство

Але нагадаємо, що ці опитування були проведені в 2015-2016 рр., - саме в той період, коли українське суспільство залишилось невдоволеним від обраної влади (П. Порошенко), на які покладались чималі надії, та від результатів Революції Гідності, коли в принципі люстрація про яку того часу говорили абсолютно всі вже через короткий проміжок часу була зведена нанівець. На разі результати опитувань демонструють зовсім інші показники, але до цього повернемося згодом.

Отже, змінна ціннісних орієнтацій – процес доволі складний та не швидкоплинний. Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, надають нового смислового змісту цінностям і ціннісним орієнтаціям і потребують переосмислення підходів до їх формування. Українському суспільству варто осягнути те, що деякі західні цінності треба сприймати критично: одностатеві шлюби, вільне вживання наркотиків, тощо – усе це деструктивно спливає на розвиток українського суспільства та державності в цілому. У корегуванні ціннісних орієнтацій безпосередню роль повинна відіграти влада та політична еліта.

Висновки до Розділу 3

Таким чином, останнє десятиліття для України позначене глобальними трансформаційними процесами у політичній, економічній та

соціальній сферах, тому доцільно використовувати проводити дослідження сучасних проблема у сфері реформування політичної системи та механізмів протидії деструктивним явищам.

Автор вбачає причину впровадження люстрації в певних характерних ознаках української ментальності. З'ясовано, що існує ряд проблемних аспектів ментальності українських громадян, які заважають існуванню громадянського суспільства, а отже, розбудові демократичної країни, але якнайкраще аналіз ментальності українського народу вдається здійснити крізь призму таких понять як «архетипи», «стереотипи», «політичний міф», «колективне несвідоме», «масове свідоме».

З'ясовано, що свій відбиток на колективну свідомість громадян наклали інші держави, які пригнічували Україну під час її перебування під їх владою. А це у свою чергу вплинуло на формування певних характерних ознак українського менталітету. Події минувшини, а значить особливості української ментальності прямо пропорційні сучасному розвитку української політики. Основу ментальності наших громадян становлять архетипи, стереотипи та міфи. Сучасне українське суспільство – на даному етапі свого розвитку носить ознаки перехідного: система радянських цінностей відходить і у суспільній свідомості формуються проєвропейські, ліберальні цінності. І хоча чимало ментальних ознак вказує на бездіяльність українців, на їхню політичну пасивність та абсентеїзм, а науковці сучасності сходяться на думці, що національна ідентичність пересічного громадянина є розмитою, все таки на даний момент українське суспільство об'єдналося навколо ряду процесів, головна роль в яких відведена люстрації.

Певні ментальні характеристики українського народу наклали свій відбиток і на сьогоднішній день – як результат невдоволення владою та мажновладцями, які довгий час пригнічували українців – новообраним Президентом стала особа, яка вкорінилася у свідомості громадян як взірець справедливого, чесного та простого народного обранця – слуги народу.

Президентська та парламентська виборчі кампанії 2019 року довели, що значна частина суспільства вимагає оновлення політичної еліти та в цілому політичної системи.

В той же час, значна частина виборці в черговий раз сприймають деструктивні політичні явища як норму виборчої практики, очевидно, що це свідчить про те, що суспільство поки що не готове до структурних і масштабних реформ у сфері виборчого законодавства та права, оптимізації органів державної влади та місцевого самоврядування. Це спричинено, насамперед, існуючими в українському пострадянському суспільстві соціально-економічних умов та відповідно певних усталених норм та правил поведінки.

РОЗДІЛ 4.

КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ ЛЮСТРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

4.1. Корупція як основний фактор впровадження люстрації в українському та зарубіжному політикумі

Як було виявлено раніше – однією з найактуальніших проблем сучасної України є боротьба із корупцією. За результатами соціологічних опитувань, саме корупція протягом останніх років визнається більшістю громадян найбільш гострою проблемою українського суспільства. Паралельно із проблемою корупції після подій зими 2013-2014 років в Україні доволі гостро постала проблематика люстрації – очищення влади від політичних елементів, які скомпрометували себе перебуванням на державних посадах при колишніх недемократичних режимах.

Вище було з'ясовано, що поняття «люстрація» належить до найпопулярніших в українському суспільно-політичному просторі, що обумовлюється насамперед спробами дещо запізненого очищення влади в країні. Люстрація сприймається суспільством та політичною елітою України загалом як дієвий спосіб очищення влади, проте триває дискусія з приводу пошуку консенсусу щодо методів її проведення. Неоднозначність оцінок, а також недоліки люстраційних процесів в Україні значно підвищують рівень актуальності цього питання.

На сьогодні наша держава стоїть на порозі здійснення довгоочікуваних заходів, які повинні подолати такі явища, як кумівство, клановість, непотизм, створити універсальний фільтр, який дозволить нам усунути «старорежимних» корумпованих чиновників, що сприятиме підвищенню довіри до державного апарату та значно полегшить процес проведення реформ.

Індекси сприйняття корупції, розраховані фахівцями *Transparency International*, показують, що впродовж останнього десятиріччя рівень корупції в Україні залишається високим. Найбільш корумпованими українці називають саме ті інституції, які покликані боротися з корупцією – суди (66%), правоохоронні органи (64%), державну службу (56%), а також сферу охорони здоров'я (54%), Парламент (53%), політичні партії (45%), ЗМІ (22%), громадські організації (20%). У сучасних умовах перед українською державою поставлено важливе завдання мінімізації рівня корупційної злочинності, що є умовою вступу України до ЄС. За висновками спільної зустрічі експертної місії Ради Європи з українськими фахівцями з питань антикорупційної політики, план антикорупційних реформ України повинен враховувати специфіку стану корупції в державі, насамперед її високий рівень, проникнення в усі сфери суспільного життя та єдність політичної влади і бізнесу [167].

Однак, за останній рік Україна дещо поліпшила свої позиції в рейтингу «Індекс сприйняття корупції». За результатами опитувань експертів та представників бізнесу, Україна набрала 32 бали зі ста можливих, на два бали більше, ніж торік, і посіла 122-е місце за підсумками 2018 року, розділивши його з Малі, Малаві та Ліберією. Українській владі бракує політичної волі для швидких та незворотних реформ, окрім того, більшість міжнародних рекомендацій за останній рік не виконано – так пояснюють експерти українські позиції в рейтингу. Водночас певне поліпшення, на їхню думку, викликано тим високим рівнем корупції, який був у час правління Віктора Януковича і з яким порівнюють нинішню ситуацію.

32 бали зі 100 можливих, 122-е місце, поруч із Малі, Малаві та Ліберією. Такими є показники України в оприлюдненому 29 січня рейтингу «Індекс сприйняття корупції-2018», який щороку укладає міжнародна організація *Transparency International*. Рейтинг спирається на

опитування експертів та бізнесу, які проводить низка міжнародних організацій.

Найвищий бал у рейтингу мають держави, в яких корупцію вважають мінімальною; найнижчий – найбільш корумповані, за сприйняттям, країни. Так, Данія в останньому рейтингу набрала 88 балів зі ста можливих і посіла перше місце (вважається найменш корумпованою за сприйняттям країною), Нова Зеландія – 87 балів, Фінляндія, Сингапур та Швеція – по 85 балів.

Менш корумпованими за сприйняттям, ніж Україна, є всі країни ЄС, включно з Болгарією, яка має найгірші показники в Євросоюзі – 42 бали. Із пострадянських держав Україну випередили всі країни Балтії, а також Грузія, Вірменія, Молдова і Білорусь.

Проте є і позитивні новини: рівень корупції в Україні став меншим, ніж у Казахстані та Киргизстані (які набрали відповідно 31 та 29 балів), а також другий рік поспіль Україна випереджає Росію, яка раніше вважалася за сприйняттям менш корумпованою за Україну. Росія набрала в «Індексі сприйняття корупції-2018» 28 балів. В Україні рівень корупції сприймається меншим, ніж, наприклад, у Гондурасі, Лаосі, Мексиці та Кенії. (Є. Солонина)

Для того щоб подолати корупцію варто досконало вивчити сфери її діяльності. Протидія корупційній злочинності потребує вивчення умов, в яких формується і реалізовується антикорупційна стратегія в Україні в сучасний період, оцінки політики держави в цьому напрямі, а також виокремлення кримінологічно-значущих проблем застосування конкретних механізмів такої протидії. До того ж деякі вчені не вкладають у поняття «протидія корупції» заходи, які проводять і фізичні особи з власної ініціативи. Основні антикорупційні доктрини, прийняті в Україні в сучасний період, не дають однозначної відповіді на питання, яким чином мінімізувати корупційну злочинність у державі. Тож ключовим у виробленні стратегічних підходів до протидії корупції є встановлення кола

суб'єктів, які повинні відігравати провідну роль у цьому процесі – спеціалізовані органи по боротьбі з корупцією, правоохоронні органи, інші інститути громадянського суспільства або окремі громадяни.

Аналіз характеру проявів корупції в різних державах дає підстави стверджувати, що сьогодні в Україні найбільш виразно спостерігається олігархічна модель, що підтверджують також результати дослідження О.Ю.Бусола [21, с. 37].

Численні дослідження проблеми корупції встановили залежність її від багатьох чинників, найбільш важливими з яких є рівень демократії в країні, структура економіки, добробут населення і ступінь соціальної нерівності. Дослідження корупції вказують, що для її зниження слід працювати над усіма вказаними чинниками, поступово змінюючи їх у потрібному напрямку. Реальна проблема полягає у тому, що жоден із цих чинників корупції не може бути кардинально змінений у короткий період часу. В той же час проведення люстрації у відносно короткий термін може помітно вплинути на стан корупції.

З точки зору права, люстраційні закони являють собою складну юридичну процедуру, оскільки вони мають зворотну силу, тобто визнають можливість засудження за злочини, які були вчинені до прийняття цих законів; визнають можливість засудження за дії, які не вважаються злочинними самі по собі (наприклад, роботу в спецслужбах, журналістику тощо) На думку Г.М. Малкіної, основні переваги найрадикальніших форм люстрації полягають у тому, що: по-перше, процес люстрації надає легітимності новій владі шляхом рішучого розриву з попереднім режимом, який сприймається суспільством як злочинний і неправовий; по-друге, люстрація є засобом запобігання реставрації попереднього недемократичного режиму та реваншизму старою елітою; по-третє, люстрація має показово - виховну роль, дає можливість суб'єктам політики та громадянському суспільству зрозуміти, що кожен громадянин має нести

відповідальність за свої дії, наслідком чого є формування демократичної політичної культури [87, с. 48].

Тобто в даному аспекті ми можемо стверджувати про існування ще одного різновиду люстрації – антикорупційна люстрація, яка першочергово передбачає шляхи та механізми боротьби з корупційними схемами в середині політичної системи держави.

Сучасний науковець у сфері елітології Л. Шевченко в одній зі своїх робіт зазначила, що на шляху у люстрації як мінімум три серйозні перепони. Перша – це ультраконсерватизм української системи держуправління, що за радянськими традиціями побудована на густій мережі особистих зв'язків. Друга – небажання (м'яко кажучи) більшості політиків своїми ж голосами позбавляти себе майбутнього у політиці – навіть ліберальні положення люстраційного законопроекту зачіпають значну частину нардепів. Третя – інтереси великого бізнесу, якому як мінімум не вигідно інвестувати у «нові обличчя» чи то нові проекти [204].

Доцільно було б виокремити четверту перепону – корупція, адже завжди знайдуться ті, хто свідомо заважатиме процесу люстраційних змін за для своїх корисних цілей та за для максимальної наживи.

Разом з тим, існує точка зору щодо можливих ризиків люстрації, серед яких наводять, як правило, схожість цього процесу з горезвісними заборонами на професії, що застосовувалися в Німеччині в 1970-і роки проти активістів лівих партій, а також з «полюванням на відьом» в США в 1950-і роки. Згідно із європейськими стандартами, люстрація не є порушенням прав людини, а демократична держава має право вимагати від державних службовців лояльності до конституційних принципів, на яких вона заснована. Проте, люстрація повинна встановити справедливий баланс між захистом інтересів демократичного суспільства та захистом індивідуальних прав.

Тому процедура люстрації можлива лише у демократичній державі, яка керується принципом верховенства права, її проводять лише за

допомогою юридичних засобів відповідно до конституцій держав і з урахуванням європейських стандартів, що стосуються верховенства права та поваги до прав людини [71, с. 68].

В Україні після проголошення незалежності окремі політики, що представляли національно – державницькі сили, виступали з ініціативою дати юридичну оцінку комуністичній ідеології та відповідній політиці. Найбільш послідовно дану позицію обстоював Левко Лук'яненко, маючи на меті організацію Міжнародного суду над КПРС та залучення для цього механізмів Міжнародного кримінального суду. Проте відсутність політичної волі не дала можливості здійснити дані ініціативи, оскільки багато діячів радянського комуністичного режиму отримали високі посади у новій державі. Новий сплеск інтересу до цієї проблеми спостерігався після перемоги Помаранчевої революції та обрання на посаду Президента Віктора Ющенка. В 2005 році в ЗМІ з'явилися повідомлення про розробку кількох законопроектів про люстрацію, проте жоден з них не був ухвалений парламентом [42].

Спільною специфікою посткомуністичних держав Центральної і Східної Європи вважають наявність особливої панівної групи, так званої «номенклатури», що здійснювала державне управління. Публічна влада представляла для номенклатури засіб для задоволення матеріальних і соціальних потреб, а основу її життєдіяльності складало використання в особистих цілях посадових повноважень і адміністративного ресурсу. Саме неправомірне використання ресурсу влади в цілях особистої вигоди і є інституційним механізмом корупції. Тому номенклатура є суб'єктом корупційних відносин і носієм корупційних практик управління державою. Усунення від влади номенклатури є обов'язковою умовою успішної демократизації, адже залишаючи за собою владні повноваження, ця група зберігає традицію використання цих повноважень в особистих цілях.

Для оцінки рівня корупції в Україні розглянемо стан корупції в інших країнах постсоціалістичного табору. Особливий інтерес

представляють колишні республіки Радянського союзу, які раніше за Україну здійснили свій європейський вибір і вже стали членами ЄС.

За даними всесвітнього барометру корупції transparency international за 2016 рік, 26% мешканців Литви визнали, що за останні 12 місяців дали хабара принаймні одному із семи надавачів послуг: службам сектору освіти, судів, охорони здоров'я, поліції, службам реєстрації і видачі дозволів, податкової інспекції чи інституціям землеустрою. Але порівняно із даними 2010 року, хабарництво у Литві зменшилося на 8% (з 34% в 2010 році до 26% в 2013 році). У країнах ЄС середній показник хабарництва складає 11%. Після Литви за показником хабарництва слідує Греція (22%), Словаччина (21%) і Латвія (19%). Менше за все хабарництво поширене у Данії (1%). Хабарі давали 37% мешканців України, 29% мешканців Молдови, 6% мешканців Естонії і 4% – мешканців Грузії [174, с. 175].

За результатами соціологічного дослідження «Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ», що було проведено в березні 2015 року, громадяни оцінили перебіг процесу оновлення влади та проведення люстрації у 2,9 бали з 10 можливих. На запитання про негативний чи позитивний вплив реформ з оновлення влади та люстрації на особисте становище громадян 58,5% відповіли, що не відчують жодного впливу, 24% – відчують негативний вплив, 17% – позитивний вплив і 0,5% взагалі не відповіли на питання [42, с. 5].

За даними соціологічної групи «Рейтинг» 71% українців вважає, що люстрація повинна стосуватися тих осіб, які були причетні до корупції та протиправних дій незалежно від політичної орієнтації та часу перебування при владі. Опитані також визначили й основні критерії, за якими повинна проводитись люстрація – причетність до корупційних схем (54%), причетність до політичної корупції (10%), належність до певної ідеології (7%), порушення прав людини під час революції гідності (6%). Натомість 10% респондентів висловились проти проведення люстрації, будучи переконаними в її дестабілізуючих наслідках.

Тобто, більшість українців сприймають люстрацію як засіб боротьби та запобігання різним видам корупції. Натомість такі люстраційні критерії, як ідеологічна належність (насамперед до комуністичної ідеології) чи причетність до дій, які порушували права людини, – мають значно меншу підтримку з боку громадськості. В Україні основним мотивом люстрації є боротьба з корупцією, ідея, що фактично виконує роль інтегруючої платформи для українського суспільства. Саме подолання корупції сприймається як обов'язкова і головна передумова змін у сферах політики, економіки, освіти тощо [183, с. 36].

Отже, ідея люстрації влади має певну традицію, але у практичній площині вона постала лише у 2014 році внаслідок прийняття закону України «Про очищення влади» і розглядається в контексті питання демократичного транзиту української держави після революції гідності. Згідно із законом України від 16 вересня 2014 року «Про очищення влади», були розроблені люстраційні заходи. Метою таких заходів є недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України В. Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини, та ґрунтується на принципах: верховенства права та законності; відкритості, прозорості та публічності; презумпції невинуватості; індивідуальної відповідальності; гарантування права на захист. Також законом визначено посади, щодо яких здійснюються заходи з очищення влади (люстрації), та критерії її здійснення.

На думку Л. Шевченко для повноцінної дії Закону про люстрації (пізніше проаналізуємо його детальніше) повинні діяти чіткі важелі впливу, або чіткі процедури впровадження цього закону. Науковець у своїх дослідженнях тяжіє до наступних механізмів люстрації, обґрунтовуючи кожен із них:

- Якщо це – корупція, то для виявлення корупціонерів і притягнення їх до відповідальності існують антикорупційне законодавство, Кримінальний кодекс та Кодекс про адміністративні правопорушення. Для виведення зі складу державної служби, правоохоронних органів, судової системи, представницьких органів таких осіб достатньо порушити справу і довести її до результату. Саме на це, напевно і спрямовані передвиборчі обіцянки ініціаторів законопроекту. Що ж до обмеження можливості особам, які понесли покарання за вчинення корупційних діянь, то, напевно норми законодавств тут потрібно удосконалити.

- Якщо це – антигуманні, антисуспільні вчинки чиновників та правоохоронців під час Революції гідності в грудні 2013 – лютому 2014 року, то ці особи так само повинні понести кримінальну відповідальність, яка в майбутньому стане виключною перепорою для повернення на службу.

- Якщо це – співпраця з іноземними спецслужбами, то для цього існують норми Кримінального кодексу, а при призначенні чиновників на керівні посади Служба безпеки України і зараз має можливість надати відповідну інформацію. Головне, щоб нею користувалися.

- Якщо це - рейдерство, захоплення чужого майна, активів, - ми так само повертаємося у парадигму кримінального переслідування і вироку суду.

- Якщо це – зловживання монопольним становищем на ринку, яке відбувається часто завдяки більшості з вищеназваних діянь - це питання до спроможності Антимонопольного комітету [24].

Автор погоджується з думкою, що даний закон містить низку недоліків та суперечливих положень. Зокрема, закріплюючи велику

кількість посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування, щодо яких повинні здійснюватися люстраційні заходи, закон передбачає можливість звільнення значної кількості осіб, натомість механізм набору «нових» кадрів не передбачений, що може призвести до приходу в органи публічної влади подібних до «люстрованих» осіб [205].

Отже, відсутній механізм оновлення працівників державного апарату. Люстрація проходить не за діями на посадах, а за самими посадами. Однак, слід оцінювати дії чи бездіяльність особи, але не сам факт її перебування на певній посаді. Суттєвим недоліком закону є і передбачені положення щодо здійснення перевірки державних службовців самими керівниками відповідних органів державної влади чи державних установ, що може вплинути на упередженість та необ'єктивність у питанні щодо застосування люстраційних заходів до певних осіб.

Проблемним є і формулювання: «заходи, спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем». В чинному законодавстві України не міститься визначення терміну «узурпація влади», незрозуміло хто і відповідно до яких критеріїв має оцінювати відповідність діянь особи таким заходам. Така неточність у нормах закону потребує конкретизації задля правильного застосування – інакше люстраційні обмеження можуть стати елементом ведення політичних рахунків з представниками попередньої влади [71, с. 69].

Не менш важливим є й питання визначення професійних критеріїв до осіб, які безпосередньо будуть проводити люстрацію. У законі «Про очищення влади» уповноваженим органом для проведення люстраційної перевірки є Міністерство юстиції України, яке утворює і дорадчий громадський орган з питань люстрації, до складу якого повинні входити представники ЗМІ та громадськості [43]. Метою останнього є здійснення публічного нагляду за процесом очищення влади. Хоча цілком очевидно, що головний контроль за люстрацією має здійснюватися з боку суспільства, через громадські організації.

Поряд із законом «Про очищення влади» на сьогодні діє раніше прийнятий закон «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», що передбачає правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги з метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади, відновлення законності і справедливості [43]. Зазначений закон також вважається механізмом люстраційного процесу.

Вказаний закон передбачає перевірку Тимчасовою спеціальною комісією з перевірки суддів судів загальної юрисдикції суддів, які приймали незаконні, неправосудні рішення під час подій «Євромайдану». Однак, у літературі відзначається низка прогалин у законі, що може вплинути на законність та обґрунтованість проведення люстраційного процесу. Так, зокрема, потребує уточнення та тлумачення термін «порушення присяги», порушення якого є підставою для проведення перевірки суддів.

Окрім цього, в законі відсутні норми щодо правових основ проведення перевірки суддів, принципів, за якими проводиться перевірка, статусу членів Тимчасової спеціальної комісії, критеріїв проведення перевірки, відповідальності за порушення законодавства про «люстрацію», гарантій безпеки членів комісії та «люстрованих» суддів [21, с. 14]. Під «люстрацію», навіть теоретично, потрапило вузьке коло суддів – переважно ті судді, які виносили рішення про притягнення до відповідальності учасників подій на Майдані в період з 21 листопада 2013 року до 11 квітня 2014 року. Однак слід звернути увагу на те, що довіра до судової системи України була підірвана не тільки подіями, пов'язаними з Революцією Гідності, – це трапилося задовго до них і вершилося не тільки у сфері адміністративного і кримінального процесів.

Таким чином, як було з'ясовано вище люстрація в нашій державі першочергово виступає головною протидією корупції. Але недосконала система її впровадження, чимало суперечливих Законів, які діють один одному наперекір гальмують процес люстрації як істинний механізм боротьби з корумпованістю в вищих ешелонах влади.

Люстрація є дієвим інструментом боротьби з корупцією, за умови, якщо вона не опиняється в руках можновладців механізмом залякування та популізму; Першочергово люстрація повинна відсторонити від займаних посад колишніх політиків та корупціонерів, – а лише потім повноцінно ставати механізмом боротьби з подібними дестабілізуючими процесами.

4.2. Головні аспекти впровадження люстрації в зарубіжному політикумі

На зламі 80-х-90-х років ХХ ст. у світі відбулася низка кардинальних геополітичних змін. Ще доживав свої останні дні Союз РСР, коли в Центральній і Східній Європі на теренах колишнього соціалістичного табору розпочалося становлення нових демократичних держав. Зміна політичного режиму в більшості випадків супроводжувалася зміною політичних еліт, формуванням нової суспільної свідомості, переосмисленням минулого, - усіма тими процесами, без яких неможливий перехід політичної організації суспільства на якісно новий рівень. Задля їхнього прискорення, а також для забезпечення незворотного характеру цього процесу в багатьох державах були впроваджені особливі заходи політико-правового характеру, які отримали назву «люстрація» [11, с. 32].

Першою країною постсоціалістичного регіону, що прийняла закон про люстрацію, стала Чехословаччина (жовтень 1991 року). В інших країнах хронологічний розрив між крахом комуністичних режимів та

прийняттям законів про люстрацію вимірювався десятиріччями (в Угорщині це сталося 1994 року, у Литві – 2000, у Грузії – 2011 року). Приймавши першою відповідний закон, Чехія першою ж пересвідчилася, наскільки проблематично притягнути до відповідальності винних у злочинах комунізму. Попри те, що було створено спеціальний підрозділ поліції, судові вироки винесли лише кільком виконавцям наказів, а не керівництву країни чи силових структур. Майже в усіх згаданих випадках люстрація мала радше символічний характер і передбачала, що людина, яка претендує на державну посаду, має добровільно визнати факт своєї співпраці зі спецслужбами [139].

Але не дивлячись на проблеми люстрації серед керівних ланок, процес продовжувався і набув активності серед співробітників спецслужб. У цьому напрямку процес люстрації почався з повної ліквідації колишньої секретної служби та інших установ внутрішньої безпеки та повної ліквідації колишньої служби розвідки. Це обмежувало вплив колишніх членів Служби безпеки Чехії на новий склад команди, але повністю не вирішувало проблему.

«Охота на відьом» або «Новий Нюрнберг» – так називали багато громадських діячів в Чехословаччині (Чехії і Словаччині) заходи, вжиті після ухвалення Закону 1991 року про декомунізацію, згідно якому колишня комуністична номенклатура, співробітники державної безпеки і колабораціоністи звільнялися або знижувалися на посаді.

Список осіб, що співпрацювали з комуністичним режимом в 1948-1989 роках, включав 140 тисяч імен. Цих людей протягом 5 років належало піддати перевірці. Особам, що брали участь в придушенні прав і свобод (кадровим співробітникам і агентам спецслужб, функціонерам компартії, що політично керували держбезпекою), на 5 років заборонялося займати відповідальні пости в держорганах (150). У Законі встановлювалися наступні основні правила ритуалів політичного очищення:

1) заборонялося посідати будь-які важливі державні посади колишнім партійним функціонерам, що перебували в роки правління комуністичного режиму на посадах вище певного рівня, офіцерам певного рангу і всім працівникам і добровільним помічникам служб безпеки;

2) підлягали чистці лише ті особи, які могли бути обґрунтовано звинувачені в порушенні прав людини. Уряд був зобов'язаний представити докази їх провини, а обвинувачені отримували певні процедурні гарантії, включаючи право на апеляцію;

3) піддавалися процедурі люстрації всі державні службовці, що посідають певні державні посади або які претендують на ці пости.

Не дивлячись на опір президента Вацлава Гавела («Всі ми винні», – говорив він), відбулися масові перевірки на «СДБ-позитивність» (СТБ – Служба державної безпеки). «Розкритим» чиновникам наказувалося негайно звільнитися із служби. Проте застосування закону відносно засекречених позаштатних співробітників СДБ – таємних інформаторів – ускладнювалося відсутністю достовірної інформації про співпрацю [150].

Загалом попри такий непростий шлях люстраційних змін, вперше правова система люстрації почала функціонувати з 2002 року, з цього моменту 104 особи були піддані розгляду, 40 зіткнулися з фактичним звинуваченням і 10 засуджені до позбавлення волі.

Цей драконівський закон діє в Чехії і до цього дня. З іншого боку, теж не можна не відзначити позитиву: із-за кардинальної зміни виконавців змінилося і загальне функціонування державної системи [150].

Попри усі труднощі та перипетії люстраційних змін, Чехія домоглася свого. Нині в країні практично немає олігархів, країна розвивається за демократичними принципами і живе за легітимними законами.

Хоча за теорією Л. Шевченко із впровадження люстраційних змін в Чехії можна винести наступні складові:

Перша. Усі посадовці, звинувачені у «небажаних» для молодих демократій зв'язках мали можливість оскаржити такі звинувачення та публічно захищати себе. Остаточне рішення про звільнення чиновника приймав люстраційний суд. Таким чином весь процес виглядав справедливим з точки зору дотримання прав людини.

Друга. Водночас, за гаслом «моральності» нерідко маскувалися намагання політичних опонентів замістити «попередників» своїми ставлениками у вибудованій системі владних мереж, таким чином не інвестуючи час та ресурси у власний соціальний капітал.

Третя. Кількість люстрованих службовців у Чеській республіці за 10 років становила 3% від загальної кількості 345 тис виданих люстраційних сертифікатів, необхідних для заміщення посади. Показник невеликий порівняно із рівнем медійного резонансу, нескінченних дебатів та суспільної уваги, прикутої мало не до кожної люстраційної справи. Схоже, політичні дивіденди в даному випадку переважили управлінські.

Четверта. Викликає запитання і досить інертне застосування люстраційних законів на практиці. Кримінальні провадження за фактами причетності до діяльності спецслужб, а отже і потенційного порушення прав людини колаборантами колишнього режиму, як правило не відкривалися.

П'ята. У Чехії також набула поширення практика «неформального призначення». Особа, котра не могла зайняти певну посаду (оскільки не відповідала люстраційним критеріям), призначалася тимчасово (на термін, напевно деколи досить тривалий, для пошуку кращого кандидата).

І нарешті, люстраційний закон не був панацеєю, та сам по собі не вирішував усіх суспільних проблем. Адже були необхідні закони боротьби з корупцією, уникнення конфлікту інтересів, доступу до інформації, прозорого фінансування політичних партій, державних закупівель, тощо, які стали напрацюваннями подальших років [204].

Дещо протилежною була ситуація із впровадженням люстрації в Словаччині. Процедура люстрації виявилася тут абсолютно недієвою, оскільки комуністи користувалися популярністю серед населення. Багато суддів з сумнівним послужним списком посідають свої посади і при нинішньому уряді. Можна назвати лише декілька люстраційних справ, що по суті, закінчилися нічим: справа колишнього міністра внутрішніх справ Франтішека Кинцля, колишнього генсека Компартії Чехословачії Мілоша Якеша і колишнього керівника профспілок Карела Хофмана [150].

Тобт, можемо зробити висновок, що в принципі після «розлучення» Чехія та Словаччина по-різному використали цю спадщину. Якщо у Чехії люстраційне законодавство продовжує свою дію, то в Словаччині по суті так і не запрацювало – комуністична інерція виявилась зависокою [204].

В Угорщині люстрація ознаменувалася масштабністю. Історія люстрації у цій країні починається в 1992 році з ухваленням закону Зетені-Такача, який встановив притягнення до кримінальної відповідальності без терміну давності осіб, що вчинили в грудні 1944 – травні 1990 року «зраду Батьківщини». Передбачалися покарання аж до довічного ув'язнення. Проблема полягала в тому, що під формулювання «зрада Батьківщини» можна було за бажання підвести будь-якого учасника радянсько-угорської співпраці тих років.

Так, в Угорщині у 1992 р. був прийнятий закон Зетені-Такача, який передбачав процедуру притягнення до кримінальної відповідальності людей, які в період з кінця 1944 р. до весни 1990 р. «зрадили батьківщину». Відповідно до закону глава держави, члени уряду та парламентарі, судді всіх судів включно з членами Конституційного суду, керівники державних вузів та підприємств зобов'язані були пройти перевірку власної біографії. [136, с. 12].

Таким чином, в Чехії люстраційна історія була найбільш радикальною серед країн колишнього соціалістичного табору. На початку 1990-х у цій

країні було прийнято кілька люстраційних законів, під дію яких потрапило 140 тис. осіб, які співпрацювали з комуністичним режимом. Співробітники партійного апарату і партійні діячі позбавлялися права обіймати відповідальні посади в державних органах на п'ять років.

У свою чергу в Польщі під час розробки люстраційних процедур головний акцент робився на можливому факті співробітництва майбутнього чиновника з органами державної безпеки як Польщі, так і інших країн соціалістичного табору. Багато люстраційних законопроектів початку 90-х років у Польщі мали досить радикальний характер. Так, наприклад, під процедуру люстрації мали підпадати навіть претенденти на управлінську ланку у звичайних школах. За таких умов люстрація торкнулася б більше 2 млн людей [136, с. 13].

Основні питання, навколо яких розвернулися люстраційні дискусії, стосувалися долі інформаторів спецслужб, архіву Угорської соціалістичної робочої партії (ВСРП), а також права громадян на інформацію. Після досить тривалих розглядів Конституційний суд Угорщини в 1994 році ухвалив рішення, суть якого приблизно зводилася до наступного: список агентів може бути відкритий суспільству, якщо є публічний інтерес в розкритті минулого агентів. Публічний інтерес буде виправданий, якщо оспорювана особа бажає прийняти публічну посаду [150].

У контексті питання про архів ВСРП суд підкреслив значення свободи інформації, встановивши, що права дослідників на доступ до цих документів були більш обґрунтованими, ніж конкурентна вимога зберігати документи в таємниці [150].

Таким чином, люстрація в Угорщині хоч і мала поміркований характер (обійшлася без багаточисельних жертв), все таки принесла свої наслідки та позитивні моменти.

Напевно, найрадикальніших змін у політичному налаштуванні країни завдяки люстраційним процесам домоглася Польща. Ідея люстрації в Польщі була включена до порядку денного руху «Солідарності» й

існувала у вигляді негласної вимоги з тих пір як опозиція режиму була утворена в Польщі. Ідея передбачала процес перевірки та виявлення фактів неофіційної співпраці або роботи у Службі безпеки Міністерства внутрішніх справ між 1944-1990 роками. Проаналізуємо цей процес детальніше.

Історія польської люстрації бере початок від знаменитої резолюції парламенту 1989 року. У ній мовилося про те, що Польська об'єднана робоча партія (ПОРП) несе відповідальність за існування в Польщі комуністичної системи.

Надалі люстраційний процес в Польській республіці був зведений до одного конкретного питання – факту співпраці того або іншого претендента на державний пост з органами держбезпеки колишніх «соціалістичних» режимів. Девізом поляків стали слова Тадеуша Мазовецького: «Нам потрібно провести жирну риску під минулим». Малося на увазі, що минуле треба відокремити межею від сьогодення і одночасно дати зрозуміти, що єдиними критеріями в оцінці держслужбовців будуть їх компетентність і лояльність новій владі. [97]

Основна мета закону про люстрацію 1997 року полягає в тому, щоб виключити з органів влади колишніх агентів спецслужб і інформаторів радянського Комітету державної безпеки [150].

Особливостями політичних перетворень в Польщі було те, що люстрація розглядалася та використовувалася як:

- Спосіб ротації еліти легітимації влади;
- Інструмент консолідації суспільства на основі нових цінностей;
- Інтеграція з не комуністичною Європою [148].

Загалом, у Польщі відбулись дві різні люстрації. Перша спроба реалізувати концепцію люстрації в правовій системі проведена у 1992 році під час правління Яна Ольшлевського. Пізніше люстрація поверталась до порядку денного парламенту кілька разів до тих пір, поки не була остаточно сформованою – як закон про люстрацію в 1997 році (закон про

люстрацію був визнаний 11 квітня 1997 року, 216 голосами, і був змінений в 2006 році) [40].

Хотілося б відзначити, що Польща нині набагато відрізняється від тієї країни, яка існувала в радянські часи. Держава, провівши масштабну люстрацію, набула зовсім інших векторів розвитку, рівень довіри населення до влади у цій країні вражає, громадяни впевнені у своєму виборі, тому що усі передвиборчі обіцянки влади виконуються в короткі терміни, а зловживання владними обов'язками зведені нанівець [169, с.124].

Ще однією країною, яка заслуговує на увагу у питанні люстрації є Болгарія. Болгарія найбільше із країн, так званого, соціалістичного табору була орієнтована на СРСР, і тому зовсім не дивно, що така велика кількість агентури політичної охоранки була рекрутована на війну проти свого народу, воюючи проти інакомислення та вишукуючи міфічних агентів капіталістичного світу. Тісно пов'язана з СРСР, Болгарія володіла однією з найбільш розгалужених мереж спецслужб. Болгарські агенти були замішані в багатьох скандальних змовах, від невдалої спроби вбивства Папи Івана Павла II до вбивства у 1978 році відомого болгарського письменника і дисидента Георгія Маркова [57].

Варто пригадати, що ці архіви, за прикладом Чехії, збиралися розсекретити вже давно, однак тоді утворена після падіння комунізму в 1990 році Комісія з розсекречення з'ясувала, що до десяти відсотків чиновників і підприємців посткомуністичної Болгарії входили до числа співробітників КГБ і його інформаторів. Тому було вирішено не ризикувати.

Основна боротьба в Болгарії розвернулася навколо закону про декомунізацію науки і освіти. Він був прийнятий в грудні 1992 року і забороняв колишнім активістам Компартії, викладачам комуністичної ідеології посідати керівні посади в наукових установах і вузах. Проте ухвалення парламентом закону, що забороняє розголошення змісту

досє таємної поліції, перешкодило всім зусиллям в області декомунізації [57].

Що ж стосується сьогодення, то ще в червні 2011 року парламент Болгарії схвалив зміни в законодавстві, згідно з якими особи, які співпрацювали зі спецслужбами при соціалізмі, не зможуть займати вищі дипломатичні посади.

Уряд запропонував внести поправки до законодавства після того, як Комісія з розсекречення виявила, що більше 45 діючих послів і консулів були пов'язані з болгарською спецслужбою. За оцінками комісії, близько 45 відсотків з 462 колишніх і діючих дипломатів були агентами спецслужб, включаючи послів Болгарії в Лондоні, Берліні, Римі, Токіо та Москві.

Варто відзначити, що найспокійніше люстрація була проведена в країнах Прибалтики, це, на думку автора, пов'язано з тим, що Прибалтика була найвіддаленішою ідеологічно і практично від СРСР [169, с. 129].

Особливістю люстраційного процесу в країнах Прибалтики став його етнічний підтекст, хоча, природно, знайти підтвердження цього в законах не вдасться. А починалося все, як і в багатьох інших країнах колишнього соцтабору, із закликів визнати діяння, здійснені репресивними органами, злочинами проти людства, а органи, що діяли в Прибалтиці після 1940 року, – злочинними організаціями. Відповідний закон був прийнятий в 1993 році Верховною радою Латвії.

І у Латвії, і в Литовській республіці, згідно законам, що діють, кандидати в депутати парламенту піддаються перевірці на предмет зв'язків із зарубіжними розвідками. А колишнім співробітникам іноземних (радянських або інших) спецслужб забороняється виставляти свою кандидатуру для участі в парламентських виборах.

Примітно, що в Прибалтійських державах, на відміну від практично всіх інших східноєвропейських країн, майже не було дискусії в суспільстві. Більшість корінного населення вітали такі кроки своїх урядів, крім того,

країни Прибалтики на відмінну від інших ішли на будь-які кроки по очищенню влади від комунізму [150].

Дослідник люстраційного процесу та громадський діяч Б. Чикулай оприлюднив цікаві факти, перевіряючи діяльність близько тисячі людей, що обіймали посади в українському парламенті, Адміністрації Президента та Кабінеті Міністрів України протягом 2010-2011 рр. Згідно з цими даними кожен п'ятий український держслужбовець на важливій посаді має шанс опинитися під загрозою люстрації. Якщо б в Україні було б проведено люстрацію за чеським законом, то, щонайменше 41 % складу Кабінету Міністрів, зразка 2010 р., не мали б права там перебувати. Серед них: К. Грищенко, М. Єжель, А. Могильов, В. Надрага, О. Попов, В. Сивкович, В. Слаута, Д. Табачник, С. Тігіпко, В. Яцуба [199].

Так, наприклад, скандальний підрахунок голосів у 132 окрузі під час парламентських виборів 2012 року мав величезний резонанс в Україні. Місто Первомайськ Миколаївської області опинився в центрі уваги світових ЗМІ. У цьому місті боротьба між кандидатами від опозиції і влади перейшла в суспільне протистояння. Підрахувавши протоколи Центрвиборчком назвав переможцем в 132-му окрузі опозиційного А. Корнацького, який набрав понад 39 % голосів, а його конкурент, заступник голови обласної держадміністрації, представник Партії регіонів В.Травянко набрав трохи більше 34 %, але пізніше ЦВК оприлюднила нові дані, згідно з якими А.Корнацький програв В.Травянку. На позачергових довиборах у грудні 2013 р. знову відбувся рецидив фальсифікацій, саме з причини, відсутності покарання для членів дільничних, територіальних комісій, а також співробітників органів МВС [119, с. 36].

Ще однією країною, яка хоч і не входить до Європейського тандему, проте досягла змін завдяки люстраційним процесам є Грузія.

На відмінну від попередньо проілюстрованих країн, Грузія вдалася до люстраційних процесів відносно нещодавно. Так, у жовтні 2010 р. парламент Грузії прийняв закон, що забороняє займати високі посади в

державі особам, які служили в КДБ або перебували на керівних посадах в КПРС. Комісія з люстрації, створена відповідно до цього закону, займалася питаннями викорінення в Грузії комуністичної символіки, в тому числі в назвах вулиць і площ, а також ліквідацією монументів, що символізують тоталітарне минуле. 1 червня 2011 р. Парламент Грузії одноголосно прийняв закон про люстрацію, а також про заборону фашистської і комуністичної символіки. Цим законом встановлені посадові обмеження для колишніх співробітників спецслужб Радянського Союзу, а також колишніх посадових осіб Компартії та комсомолу. Ці люди не можуть працювати в органах виконавчої влади та у судових органах. Крім того, зазначені громадяни не зможуть займати посади керівників вищих навчальних закладів. Прийнята «Хартія свободи» включає в себе заборону радянської та фашистської символіки на території країни, забороняє також зайняття керівних посад колишніми партійними і комсомольськими функціонерами та співробітниками радянських спецслужб, не допускає використання в географічних назвах імен радянських і комуністичних діячів. Грузія – перша з неєвропейських держав, яка провела у себе дерадяннізацію і тим самим поклала початок люстраційним змінам у політичному просторі своєї країни [205].

Таким чином, як було проілюстровано вище, чимало країн стали на шлях демократичних перетворень та елітарних змін саме завдяки впровадженню у свою державну політику механізму під назвою «люстрація». Найчастіше люстрація впроваджувалась у ті країни, в яких тривалий час панував комуністичний режим і першопричиною люстраційних заходів була боротьба з пережитками радянської дерадяннізації. У деяких державах цей процес пройшов безболісно та у короткий термін, у інших затягнувся на довгі роки та навіть десятиліття. Але найголовнішим є те, що вдавшись до люстраційних процесів та механізмів, громадяни цих держав отримали можливість жити у розвинутих, демократичних та ідеологічно вільних країнах.

Таким чином, досвід країн Вишеградської групи по реформуванню політичної системи є надзвичайно корисним для України в контексті реформування механізмів формування політичної еліти. Як зазначали експерти дискусійного формату Майдан Reload № 35 на тему «Люстрація і політика пам'яті: європейський досвід», що у зв'язку з очевидним запитом серед громадян України на нову якість політики, питання люстрації останнім часом активно обговорюється серед журналістів, блогерів, політиків та протестуючих. Проте виявилось, що під люстрацією різні групи людей розуміють декілька різних понять [119, с. 37].

Очищення політичної еліти та інших суспільних інститутів від злочинних і несправедливих представників відбувається при повній зміні політичної системи суспільства, і передбачає прозорість процесу, залучення громадянського суспільства і встановлення фіксованого періоду часу проведення. Країни Вишеградської четвірки першими пройшли люстраційний шлях, наслідки якого експерти відслідковують протягом останніх років, зазначений процес на превеликий жаль, не в повній мірі мав місце в українських реаліях. Сьогодні Україна опинилася в складній ситуації, країну виснажує російська агресія, політичні процеси, що відбуваються, значною мірою є політичним проявом відсутності дієвих люстраційних заходів. Тому аналітичне поле політичної науки в Україні має включити в коло нових досліджень: взаємозв'язок люстраційної стратегії з трансформацією полі

4.3. Впровадження люстрації в українському політикумі: сучасний стан та перспективи розвитку

Бурхливі події Помаранчевої революції наприкінці 2004 року дали поштовх поширенню ідеї запровадження люстраційних заходів в Україні. Загалом за часів незалежності нашої держави на розгляд Верховної Ради

України було подано три законопроекти з питань люстрації – проект Закону України «Про люстрацію», проект Закону України «Щодо певних обмежень при обійманні посад в державних органах влади України», та проект Закону «Про люстрацію» [198].

Потребу люстрації активно обговорювали в Україні у перші роки після здобуття незалежності. У суспільстві ширилася ідея, що без очищення від кадрового «накипу» минулих десятиліть країна занадто повільно одужуватиме від комуністичного чаду. Незабаром після перемоги Помаранчевої революції до Верховної Ради внесли одразу два відповідні законопроекти. Автор одного з них, відомий український дисидент Левко Лук'яненко, людина з найвищим моральним авторитетом, пропонував запровадити п'ятирічну заборону на заняття керівних посад в органах законодавчої, виконавчої та судової влади і ЗМІ України особам, які перебували на керівних посадах в КПРС, КДБ СРСР або були резидентами, агентами, інформаторами або позаштатними працівниками служби безпеки, а також начальниками політичних відділів в Радянській армії і МВС СРСР.

Інший законопроект зареєстрували депутати Василь Червоній, Андрій Шкіль та Сергій Олексіук. Вони пропонували обмежити в правах не тільки колишніх співробітників спецслужб, а й громадян, причетних до фальсифікацій виборів президента 2004 року.

Ці розумні пропозиції не були прийняті. Чому – стало більш-менш зрозумілим у серпні 2009 року, коли були оприлюднені результати дослідження «Люстрація або Україна під владою КДБ», проведеного у межах широкомасштабного громадянського інформаційного проекту. Згідно з ними, практично кожен п'ятий український держслужбовець має критичну ймовірність співпраці з політичною «охранкою» Совдепії – КДБ. Ці дані дозволяють із чималою часткою ймовірності припустити, що до виключення питання про люстрацію з парламентського порядку денного причетні «колишні», тобто люди, котрі займали високі пости у

держпараті й економіці, та бажали зберегти статус-кво. Вони зуміли нав'язати українському суспільству – через «своїх» депутатів – вигідний їм сценарій розвитку країни [65].

Восени 2012 року ще один законопроект про люстрацію внесли три депутати ще тодішньої фракції НУНС. Дію документа пропонувалося поширити на осіб, котрі були агентами, резидентами або позаштатними працівниками КДБ до 1991 року, а також таємними інформаторами будь-якої іноземної розвідки. Відповідно до законопроекту, ці громадяни не могли б протягом п'яти років обіймати керівні посади в органах законодавчої, виконавчої та судової влади, правоохоронних органах України.

Примітно, що серед суб'єктів люстрації у цьому законопроекті названі депутати міських, обласних рад і Верховної Ради, військовослужбовці ЗС України, судді, працівники прокуратури, редактори (заступники редакторів, відповідальні секретарі) засобів масової інформації державної чи комунальної форми власності, керівники вищих навчальних закладів державної або комунальної форми власності. Але законопроект залишився бездіяльним.

Проаналізувавши основні положення Закону «Про очищення влади», автор зазначає, що поняття «люстрація» подається як надзвичайний порядок встановлення заборони обіймати посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях особами, визначеними цим Законом. [45]

Люстраційний запит – запит, який направляє орган люстрації до правоохоронних органів, органів державної влади й місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, вищих навчальних закладів незалежно від форми власності з метою перевірки достовірності інформації, поданої суб'єктом люстрації в люстраційній декларації.

Люстрована особа – особа, якій за наслідком люстрації заборонено обіймати посади в об'єктах люстрації та/або яка підлягає звільненню.

Суб'єкт люстрації – громадянин України, який обіймає або претендує на зайняття посади або обрання на неї, щодо якого обов'язково проводиться люстрація у відповідності до цього Закону.

Об'єкт люстрації – Президент України, орган державної влади, орган місцевого самоврядування, підприємство, установа та організація, посадові особи якого підлягають люстрації у порядку, визначеному цим Законом [45].

Отже, якщо апелювати до попередньо проаналізованих концепцій природи люстрації, - то можна зробити висновок, що дані визначення не повною мірою розкривають суть люстрації в українському політикумі, а також носять фрагментальність, невичерпність зазначених термінів.

Звернемо увагу на Статтю 2 даного закону, яка розкриває мету люстрації. Стаття має такий зміст: «Люстрація в Україні проводиться з метою повернення довіри суспільства до об'єктів люстрації та забезпечення належного виконання об'єктами люстрації функцій, покладених на них відповідно до чинного законодавства»[43].

Прокоментуємо і це визначення. З приходом до влади нової політичної еліти довіра до неї серед різних верств населення зростала повільно, а на сьогодні ми можемо з упевненістю говорити, що довіра до влади швидко змінилася явищем абсентеїзму в українському суспільстві. Отже мета люстрації «повернення довіри до влади» поки що не досягнута.

Також хотілося б звернути увагу на статтю 3, цього ж розділу, яка зводиться до наступного: «Проведення люстрації ґрунтується на принципах надзвичайності правових заходів люстрації, верховенства права, законності, гуманізму і соціальної справедливості, повноти, об'єктивності і неупередженості, відкритості та гласності, компетентності і професіоналізму, невідворотності настання визначеної Законом відповідальності у разі порушення вимог Закону.

Нагадаємо, що Закон визначає правові та організаційні засади проведення перевірки державних службовців та прирівняних до них осіб,

посадових осіб органів місцевого самоврядування «з метою відновлення довіри до влади і створення умов для побудови нової системи органів влади у відповідності з європейськими стандартами». Як заявляв раніше міністр юстиції України Павло Петренко, даний закон передбачає норму, згідно з якою особи, які займали керівні посади в час президентства В. Януковича і перебували на цих посадах протягом 1 року, повинні бути звільнені з займаних посад протягом 10 днів після набрання чинності цього закону [163, с.174].

Заборона на заняття посад на 10 років мала застосовуватися до осіб, які сукупно займали не менше 1 року посаду (посади) у період з 25 лютого 2010 р. по 22 лютого 2014 р. В цей список увійшли Президент України, прем'єр-міністр, перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри, керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету міністрів, голова Національного банку, голова Антимонопольного комітету, голова Фонду державного майна, голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, їх перші заступники. Мають бути відсторонені від влади на 10 років також голови ОДА, всі їхні заступники та всі голови РДА, які працювали під час президентства В. Януковича сукупно не менше одного року, а також ті, хто працював у період Євромайдану і не звільнилися за власним бажанням. Також, згідно із законом, під люстрацію потраплять правоохоронці, судді, прокурори, які здійснювали незаконні затримання і відкривали судові провадження проти учасників Євромайдана, а також ті, хто підтримував сепаратистів і терористів на сході України. Всі без винятку чиновники і керівники державних підприємств повинні пройти майнову люстрацію, де будуть перевірені, згідно декларації, все наявне майно їх та членів їх сімей на предмет законних джерел походження коштів для придбання такого майна за час перебування на посадах. Вони будуть звільнені з заборонаю займати чиновницькі посади на 10 років, в разі якщо люстрацію не пройдуть [30].

Також чиновники мають бути люстровані, якщо: були обрані і працювали на керівних посадах Комуністичної партії СРСР або на керівних посадах ЦК ЛКСМУ і вище; були штатним працівником або негласним агентом КДБ СРСР; співпрацювали зі спецслужбами інших держав як таємні інформатори в оперативному отриманні інформації або своїми рішеннями, діями або бездіяльністю здійснювали заходи, спрямовані на підрив основ національної безпеки, оборони або територіальної цілісності України. Крім того, закон передбачає формування спеціального органу при Міністерстві юстиції з функцією контролю за призначенням осіб на керівні посади. За словами Петренка, до керівництва громадської ради були запрошені співавтори закону з громадських організацій.

Як бачимо, у згаданому Законі визначено правові та організаційні засади проведення спеціальної Законом запроваджувались два типи люстрації: люстрація за результатами перевірки і люстрація без перевірки. Згідно з першим типом люстрації перевірку мали пройти посадові особи органів державної влади, військових формувань, діючі судді, прокурори, правоохоронці. Під вимоги люстрації другого типу підпадають особи, які займали відповідні державні посади у період перебування при владі В. Януковича. Саме такі особи могли мати відношення до узурпації влади і могли нанести шкоду демократичному розвитку України в майбутньому. І такі особи мали вноситись в люстраційний реєстр автоматично, навіть якщо вони були уже звільнені[28].

Аналіз вітчизняного законодавства свідчить про наявність двох відповідних законів. Закону України «Про відновлення довіри до судової влади перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги з метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян

до судової гілки влади, відновлення законності і справедливості. У Законі наведено часові проміжки і діяння, за які суддя підлягає перевірці. Мова йде про прийняття ним одноособово або у колегії суддів рішень щодо обмеження прав громадян на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій в Україні у період з 21.11.2013 року до дня набрання чинності цим Законом (08.04.2014 року – авт.); про обрання запобіжних заходів, обвинувальних вироків, рішень судів апеляційної та касаційної інстанцій щодо осіб, які визнані політичними в'язнями, за дії, пов'язані з їх політичною та громадською діяльністю; про обрання запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, залишення їх без змін, продовження строку тримання під вартою, обвинувальних вироків щодо осіб, які були учасниками масових акцій протесту у вищезазначений період тощо. Також законодавчим органом закріплено перелік справ, пов'язаних з проведенням виборів до Верховної Ради України сьомого скликання, скасуванням їх результатів або позбавленням статусу народного депутата України особи, яка була обрана народним депутатом України до Верховної Ради України сьомого скликання (перевірка суддів проводиться за заявою особи, права або інтереси якої були порушені безпосередньо) та інші випадки [135].

Слід зазначити, що серед законопроектів, програм та неофіційних документів є ціла низка пропозицій, щодо проведення люстрації, які ми проаналізуємо нижче. Чинною Програмою діяльності Кабінету Міністрів України, схваленою постановою Верховної Ради України від 27 лютого 2014 року № 799-VII, передбачено «проведення люстрації передусім правоохоронних органів та судів, з метою очищення їх від тих, хто зловживав владою, порушував конституційні права людини і громадянина» [137].

У Концепції проекту закону про люстрацію під люстрацією пропонували розуміти процедуру тимчасового обмеження права займати визначений законом перелік посад в органах державної влади та місцевого самоврядування у випадку вчинення дій, передбачених цим законом [47].

Далі було наведено деталізацію критеріїв люстрації, яка проводиться за наявності таких обставин: приналежність до керівництва обласних комітетів Комуністичної партії радянського союзу (КПРС), Комуністичної партії України (КПУ) та інших союзних республік, Центральних комітетів КПРС, КПУ та інших союзних республік, обласних комітетів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (ЛКСМУ) та Центрального Комітету ЛКСМУ до 19.08.1991 року; приналежність до служби в 5-му управлінні КДБ УРСР, КДБ СРСР, КДБ інших союзних республік СРСР у якості штатного працівника чи негласного агента; співпраця зі Службою безпеки України у формі негласного агента або таємного штатного працівника за винятком випадків розслідування злочинів відповідно до законодавства; зайняття посад президента, прем'єр-міністра, члена Кабінету міністрів України, першої, другої та третьої категорії посад державних службовців та прирівняних до них посад, судді, народного депутата, сільського, міського Голови та депутатів місцевих рад та вчинення наступних дій: організація чи участь у фальсифікації виборів Президента України 2004 року; організація чи участь у фальсифікації результатів виборів народних депутатів у 2012 році на виборчих дільницях № 94, 132, 194, 197 та 223 тощо [47].

У чинному Законі України «Про очищення влади» поняття терміну «люстрація» трактується так – це встановлена цим Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам займати певні посади (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, а також передбачено градацію (на п'ятирічний чи десятирічний термін) в залежності від посад, які обіймали чиновники під час перебування на посаді Януковича [45].

У Законі наведено перелік тих, кого потрібно перевіряти, який включає майже всі посади в органах центральної та місцевої влади, в силових структурах та судовій системі. Зокрема, стаття 3 Закону передбачає критерії люстрації: - за термінами зайняття відповідних посад,

в сукупності не менше одного року, у період з 25.02.2010 року по 22.02.2014 року чи у період з 21.11.2013 року по 22.02.2014 року та не були звільнені з відповідної посади (посад) за власним бажанням; - суддів, співробітників правоохоронних органів, які порушили норми Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» щодо повної реабілітації політичних в'язнів»; - осіб, які працювали або були обрані на керівні посади в Комуністичній партії СРСР чи України, були штатним працівником чи негласним агентом КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік СРСР тощо; - посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які у період з 25 лютого 2010 року по 22 лютого 2014 року, що встановлено рішенням суду, сприяли узурпації влади Януковичем, підриву основ національної безпеки, оборони чи територіальної цілісності України, порушенню прав і свобод людини; - посадови і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, судів та працівників правоохоронних органів, які, що доведено судом, перешкоджали реалізації конституційних прав громадян на збори у період з 21.11.2013 року по 22.02.2014 року; - осіб, що вчинили доведені судом порушення: співпраця зі спецслужбами, підрив основ нацбезпеки, порушення територіальної цілісності, міжнаціональна ворожнеча чи порушення прав людини та основоположних свобод; - осіб, які не пройшли перевірку декларацій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. Також у статті роз'яснено порядок застосування цього Закону судами загальної юрисдикції та призначення основного і додаткового покарання [43].

Надзвичайність правових заходів полягає у тому, що:

1. Виборче законодавство, законодавство про статус народного депутата України, законодавство про статус депутатів місцевих рад, законодавство про статус суддів, трудове законодавство, інше законодавство, яким визначається статус суб'єкта люстрації чи особи, яка

претендує на заняття посади в об'єкті люстрації, законодавство, яке регулює порядок поводження з інформацією з обмеженим доступом щодо суб'єкта люстрації, законодавство про виконавче провадження, інше законодавство застосовується в частині, що не суперечить цьому Закону.

2. Застосування щодо суб'єкта люстрації процедури люстрації не виключає притягнення його до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

3. Докази, зібрані органом люстрації, які вказують на наявність у діянні суб'єкта люстрації складу злочину чи складу адміністративного правопорушення, підлягають дослідженню й оцінці у загальному порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством» [45].

В принципі дані положення є взаємовиключними, але, на думку дослідника вжиті не в повному обсязі, потрібно, щоб Закон містив більшу кількість принципів, які б ширше розкривали зміст, мету та сутність люстрації.

На думку науковця – С. Седлецької недоліками в законі «Про очищення влади» є:

1. Провина має бути доведена у кожній окремій справі та не може бути презумована на основі простої приналежності до категорії службових посад, слід переглянути критерії люстрації.

2. Люстрація повинна стосуватися тільки посад, які дійсно можуть нести значну небезпеку правам людини або демократії, слід переглянути список посад, які підлягають люстрації.

3. Адміністративні рішення щодо люстраційних одиниць мають бути призупинені до ухвалення остаточного судового рішення. Люстрація суддів має бути проведена із повним дотриманням конституційних положень, які гарантують їх незалежність, і тільки Вища Рада юстиції повинна бути відповідальна за звільнення суддів [158].

Характеризуючи головні органи, які займаються відповідно процесами люстрації в Україні, не можна оминати Громадську Раду з питань люстрації при Міністерстві Юстиції України.

Завдяки діяльності Громадської ради з питань люстрації вдалося досягти широкого розголосу фактів порушення люстраційного законодавства та досягти звільнення низки високопосадовців, що намагалися уникнути люстрації.

Так як Законом України «Про очищення влади» не було передбачено створення спеціального органу, який би виконував контролюючі функції, такі зобов'язання й узяла на себе Громадська рада з питань люстрації.

Доводиться констатувати, що через обмеженість людських ресурсів і повноважень, а також роботу на громадських засадах, Громадській раді не вдалося охопити весь об'єм порушень та протистояти масштабному саботуванню процесу люстрації зі сторони державних органів. Водночас було продемонстровано, що публічне висвітлення фактів невиконання люстраційного законодавства є ефективним методом відновлення законності.

Підтвердженням цьому є звільнення 42 чиновників із списку топ-50 «недолюстрованих». Цього вдалося досягти завдяки проведеній інформаційній кампанії з вимогою їх звільнення. Всього з моменту вступу в дію Закону України «Про очищення влади» було люстровано 878 осіб. Їм заборонено обіймати державні посади терміном від 5 до 10 років. Люстраційну перевірку пройшли 135 281 чиновників [52].

Вдаючись до аналізу люстраційних змін в Україні, хотілось би зупинитись на особливостях люстраційної складової в Миколаївській області.

Коли хвиля патріотизму та національної піднесеності охопила учасників Майдану, ну а потім і всі регіони України, – Миколаївська область також продемонструвала високий рівень згуртованості та ідейної

єдності. Миколаївці підтримали настрої Майдану, вийшли на Центральну площу, а також одними з перших стали на знак протесту прорадянської символіки і вже у лютому повалили пам'ятник Леніну. І нині регіон не допускає сепаратистських налаштувань і повсякчас відслідковує настрої у громаді.

Що ж стосується люстраційних змін, тут також цей регіон не залишився осторонь. На всю країну прогрімилла звістка про очищення кадрів у рядах ДАІ Миколаївської області на чолі з її керівником. Так, міністр МВС України А.Аваков наказом від 1 липня 2015 року звільнив усіх працівників ДАІ Миколаївської області та оголосив про нову конкурсну програму для відбору нових персоналій на відбування служби в ДАІ [165, с.127].

Керівний апарат Миколаївської області завжди змінювався з правлячою верхівкою держави, кожен президент разом зі своїм керівним оточенням змінював і керівників області. Та з приходом нової влади і широкого розповсюдження люстраційних процесів ситуація змінилась, до влади на місцях почали приходити люди аполітичні (без кольорів і символік), хоча більшість з них і підтримує діючу політику президента. Так з цього приводу В. Меріков – губернатор Миколаївської області сказав: «Люстрація на обласному рівні – це всі керівники обласних, територіальних управлінь, департаментів, які керували з 2010 року по 22 лютого 2014 року, тобто в період правління Януковича. Тому, сьогодні деякі чиновники займають посади, які їм доведеться залишити. Я доручив юристам підготувати попередні списки цих людей, і як тільки Закон вступить в силу, ми відповідно будемо його виконувати. Закон змусить задуматися багатьох чиновників. Я думаю, що цей Закон піде тільки на користь. І повірте, люди, які 10 років не зможуть займати посади – задумаються. І задумаються ті чиновники, які сьогодні працюють і повинні служити народу.» [165, 126-127].

Але люстраційні налаштування охопили не лише політиків, до них приєдналися і прості громадяни, які взяли участь у акційних заходах зі сміттєвими баками. Так у жовтні 2014 року близько 30 активістів, дочекавшись біля будівлі суду начальника управління з питань надзвичайних ситуацій у Миколаївській області, депутата Обласної Ради від Партії Регіонів П. Камінського, намагалися посадовити його до сміттєвого баку. (Нагадаємо, що напередодні цих подій Камінський став винуватцем ДТП, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння) [165, с. 128].

А ще до цих подій миколаївці вороже зустріли у своєму місті екс-регіонала О.Царьова, який, балотуючись на пост президента, намагався розколикати у громадян міста сепаратистські налаштування, громадяни Миколаєва озброївшись розчином зеленки, не допустили Царьова навіть на поріг лікарні, до якою той намагався увійти.

Тобто, миколаївці активно прийняли хвилю люстраційних змін та продовжують впроваджувати ці інновації і надалі. Прикладом стали і останні події, які мали місце на першій сесії Миколаївської обласної ради VII скликання, коли депутат М. Скорий, проігнорувавши більшість своїх однодумців не встав під час звучання державного гімну, його поведінка набула неабиякого скандалу в ЗМІ та громадськості міста, а також серед депутатського корпусу.

Отже, ключові аспекти люстраційних процесів у Миколаївській області зводяться до наступних:

- Люстрація у Миколаєві після подій на Майдані відразу набула широкого розповсюдження та застосування (в області та місті були створені люстраційні ради та комісії);
- Керівний апарат Миколаєва та області підтримував люстраційні налаштування у суспільстві;

- Миколаївська область на своєму власному досвіді переконалася у можливостях зміни керівних організацій (звільнення апарату ДАІ Миколаївської області);
  - Громадяни неодноразово влаштовували люстраційні акції проти «зрадників» народу;
  - Люстрація у Миколаєві «контролює» владу міста та надає впевненості її громадянам [165, с. 128].

Таким чином, за весь період дії Закону «Про очищення влади» (про люстрацію) було звільнено 700 чиновників по всій території України, чверть від цього числа припадає на Миколаївську область. Крім того, наш регіон вирізняється своєю патріотичними та демократичними настроями серед громадян, а отже, можемо сміливо стверджувати, що процес люстрації не лише має місце в політикумі Миколаївського регіону, але й набув широкого розвитку та підтримки.

Державницькі кадрові зміни та резонансні події, які мають місце у сучасному політичному просторі України можемо сміливо охарактеризувати – як чергову хвилю люстрації. Підтвердженням цьому є абсолютна зміна складу парламенту та уряду України, ряд Законів (Закон про зняття недоторканості), чисельні звільнення Президентом України державних службовців, котрі скомпрометували себе, тощо.

Звернемо увагу на особливість останніх Законів, які прийнято новим складом Верховної Ради України.

Верховна Рада ухвалила в другому читанні закон №7203 «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)», який має набути чинності 1 січня 2020 року.

За відповідний закон проголосували 373 народні депутати при мінімально необхідних 300 (більшість з яких належать до складу партії «Слуга народу»).

Законопроект №7203 був зареєстрований у парламенті VIII скликання П. Порошенком, ним передбачено виключення зі статті 80 Конституції положення, що гарантує парламентаріям депутатську недоторканність, а також неможливість бути притягнутими до кримінальної відповідальності, затриманими чи заарештованими без згоди Верховної Ради. Таким чином, у статті 80 Конституції залишиться лише норма про те, що народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп.

Як повідомляв Укрінформ, Комітет Верховної Ради з питань правової політики 2 вересня 2019 року затвердив висновок до законопроекту. У висновку, зокрема, міститься рекомендація Раді ухвалити в цілому законопроект про зміни до Конституції щодо скасування депутатської недоторканності.

Крім того, Верховна Рада IX скликання у перший день роботи 29 серпня 2019 року ухвалила постанову про попереднє схвалення законопроекту «Про внесення змін до статті 80 Конституції України» (щодо недоторканності народних депутатів України).

Конституційний суд ще 19 червня 2018 року визнав конституційним законопроект № 7203 [146].

Однак Президент України В. Зеленський заявив, що даний проект змін до Конституції передбачає зняття недоторканності з народних обранців лише у разі вчинення ними кримінальних злочинів, депутатський індемнітет за політичні рішення залишається. Тобто, як помітно, зміни відбуваються і тут вже можемо говорити не про певні аспекти люстрації, а про її повноцінний розвиток.

З огляду на вищевказане пропонується проаналізувати кадрову політику новообраного Президента та прослідкувати тенденції цього розвитку люстрації в Українській державі.

Вже на перших порах свого президентства новий очільник підписав 14 указів щодо звільнень та призначень нових людей на ключові посади в країні. Одним зі своїх перших указів В. Зеленський призначив першим заступником голови Служби безпеки України керівника свого передвиборчого штабу та партнера по студії «Квартал 95» І.Баканова. Президент також звільнив з посади заступників голови Служби безпеки України О. Фролова і В. Косинського, а також керівників п'ятох обласних управлінь СБУ [181].

Окрім того в першій хвилі кадрових перестановок В. Зеленський звільнив начальника Головного слідчого управління Служби Безпеки України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України, начальника Управління державної охорони.

Якщо говорити про органи державного управління, то на даний момент В. Зеленський вже звільнив 15 голів ОДА. Так, протягом своєї невеликої каденції В. Зеленський вже звільнив глав Чернігівської, Хмельницької, Херсонської, Тернопільської, Сумської, Полтавської, Миколаївської, Львівської, Кіровоградської, Київської, Івано-Франківської, Запорізької, Закарпатської та Волинської ОДА.

Перебуваючи з робочим візитом на Півдні України під час розмови і з'ясування обставин бездіяльності органів державної влади Президент звільнив в. о. голів Миколаївської та Одеської обласних державних адміністрацій [181].

Але не всі кадрові зміни В. Зеленського мали позитивне схвалення громадськості. Так, зокрема, призначення А. Богдана головою адміністрації Президента, голові держави заперечували, оскільки згідно чинного законодавства для призначення на таку посаду особа повинна пройти люстраційну перевірку. Тобто, відповідний підрозділ повинен був донести до Президента інформацію: до особи застосовуються заборони і її не можна призначати. І тут два моменти: чи взагалі було відомо Президенту про таку інформацію? Якщо відомо – то він умисно

порушив закон. Чи якщо йому невідомо – ставити запитання щодо дисциплінарної відповідальності, а також приведення до відповідності кадрової політики Президента - зарано. На сьогоднішній момент може йти мова щодо звернення в адміністративному порядку – через суд – щодо скасування указу Президента [181].

Схожа ситуація склалась в Миколаївській області, коли новий склад Кабінету Міністрів України за пропозицією Президента погодив кандидатуру О. Стадника на зайняття посади голови Миколаївської обласної державної адміністрації; громадськість області несхвально поставилася до такої пропозиції, адже вже мала негативний досвід керівництва в області «чужака», людини з іншого регіону, котра не розуміється на геополітичному, економічному, соціальному розвитку області.

Тобто, кадрові зміни ініційовані Президентом викликають супротив і непорозуміння з боку громадськості, але за великим рахунком це все таки задатки, можливо, неповноцінної, але люстрації. Попри це суспільство сприймає позитивно не лише дії Президента, але й оправдовує невеликі похибки його команди. І це пов'язано з тим, що одним з пріоритетних напрямків у зміні векторів діяльності кадрової політики Президента є те, що парламентська більшість прийшла до депутатства «з народу», ставши частиною провладної команди. Цей фактор значно підвищив рівень довіри до влади з боку суспільства, як наслідок громадяни голосували просто за бренд «слуга народу», а не за конкретного кандидата по мажоритарним виборчим округам.

Чимало політологів нині цим фактом підтверджують думку з приводу того, що таким чином, в країні відбувається повна узурпація влади (в парламенті більша половина народних депутатів належить до партії Президента); але на думку автора – це як раз прояв тієї попередньої узурпації, корумпованості і бюрократизму у провладних верхах, які і штовхнули громадськість на неоднозначний вибір і Президента без

політичного забарвлення, і його партії без конкретних представників. Українське суспільство втомилось від постійних обіцянок, невиконань політичних рішень, недосконалості роботи судової, законодавчої та виконавчої гілок влади, – як наслідок неочікуваний вибір українцями політичної сили до парламенті та до представництва країни на світовому рівні.

Дослідники в області політології пояснюють попередню тезу тим, що рівень легітимності В. Зеленського різко зріс і причинами цьому є:

1) запити суспільства на лідера, не пов'язаного з політикою, і який виступив проти політичного істеблішменту;

2) недовіра суспільства до політичної еліти, представники якої продовжують збагачуватися на тлі падіння життєвих можливостей пересічних громадян;

3) вплив на настрої населення сатиричного серіалу «Слуга народу», в якому демонструється гіпотетична модель управління державою, часто близької уявленням більшості українців. Для багатьох українців з телеекранів постав образ ідеального президента – близького до людей, веселого, дотепного, кмітливого, харизматичного [8].

За останніми політологічними дослідженнями (станом на 1.09.2019 року) рейтинг президентства значно зріс, про це свідчать Рейтинг задоволених роботою президента Володимира Зеленського на початку вересня зріс майже у півтори рази, у порівнянні з липнем 2019 року.

71% опитаних задоволені діяльністю президента Володимира Зеленського, 11% – протилежної думки, 18% – не змогли сформувавши своє ставлення до нього. У порівнянні із липнем цього року рівень задоволеності роботою глави держави зріс майже у півтори рази".

Крім того, 29% респондентів позитивно оцінюють роботу прем'єр-міністра Олексія Гончарука. Водночас майже 60% опитаних не змогли оцінити роботи очільника уряду.

Роботою Верховної Ради задоволені 39% респондентів, незадоволені – 16%. Не змогли оцінити – 45%.

Загалом 55% респондентів вважають, що справи в Україні йдуть у правильному напрямку, 18% – у неправильному, 26% – не визначилися з цього питання.

Для дослідження опитали 2500 респондентів, віком від 18 років 6-10 вересня. Помилка репрезентативності дослідження: не більше 2%.

Відзначимо, що на результати рейтингу міг вплинути обмін між Україною і Росією утримуваними особами, який відбувся 7 вересня.

У результаті обміну в Україну повернулися військовополонені 24 моряки та 11 політв'язнів. Бранців Кремля біля трапу українського літака особисто зустрічав президент та рідні українців [131].

Отже, як було з'ясовано, поняття люстрації до цього часу носило лише описовий характер політичної практики. Спробуємо провести паралелі і проаналізувати розвиток люстраційних процесів до сьогоднішніх активних трансформаційних перетворень. І з огляду на це спрогнозувати подальший шлях розвитку або занепаду люстраційних процесів, які почали розвиватися з новою силою в Україні, але поки що не набули достатньої стабільності та законності.

На даний момент, і до цих пір, головним суб'єктом з люстраційної діяльності в Україні є Департамент з питань люстрації при Міністерстві юстиції України. Основними завданнями якого є:

1. Забезпечення ефективного виконання завдань та здійснення повноважень Міністерства під час формування і реалізації державної політики з питань очищення влади (люстрації).

2. Сприяння здійсненню процесу очищення влади та відновлення довіри до державних органів та органів місцевого самоврядування.

3. Сприяння недопущенню до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади,

підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини.

4. Забезпечення здійснення заходів щодо співпраці Міністерства з державними органами, Громадською радою з питань люстрації при Міністерстві, громадськістю та іншими інститутами громадського суспільства з питань очищення влади (люстрації).

5. Забезпечення проведення перевірок, передбачених Законом України «Про очищення влади».

6. Забезпечення формування та ведення Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади» [151].

Колишнім урядом було схвалено Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2019-2021 роки, яким визначено основні прогностичні макропоказники економічного і соціального розвитку України.

Документ розроблено за трьома сценаріями та ґрунтується на аналізі розвитку економіки у 2017 році та двох попередніх роках, поточної економічної ситуації, припущеннях, що враховують вплив зовнішніх та внутрішніх чинників і ризиків, та містить бачення перспективи розвитку економіки України у 2019—2021 роках (у цілому та за секторами економіки).

Перший сценарій (базовий) є продовженням сценарію 1 прогнозу, який закладено до державного бюджету 2018 року, основою якого є здійснення реформ, закріплених в Середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 року, Стратегії подолання бідності, Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, Експортної стратегії тощо. Також передбачається збереження дії сприятливих умов на світових ринках. Відповідно за цим сценарієм у 2019 році прогнозується зростання ВВП на рівні 3 відсотків, у 2020 — на 3,8 відсотка, у 2021 — на 4,1 відсотка.

Другий сценарій було розроблено з метою визначення додаткових ефектів (позитивних та негативних), які можуть бути сформовані в економіці внаслідок реалізації складних реформ (земельної та податкової в частині оподаткування прибутків підприємств), а також бюджетної “вартості” таких реформ. Зовнішня кон’юнктура світових товарних ринків за цим сценарієм цілком відповідає припущенням прогнозу за першим сценарієм. Разом з тим, припущення щодо притоку інвестиційного та позичкового капіталу за другим сценарієм є дещо кращими. За другим сценарієм у 2019 році прогнозується зростання ВВП на рівні 4,1 відсотка, у 2020 — на 5 відсотків, у 2021 — на 5,4 відсотка.

За третім сценарієм основні напрями внутрішньої економічної політики збігаються з першим сценарієм, але він передбачає дещо гірші зовнішні умови розвитку та повільніше зростання основних торгових партнерів України. Негативний вплив зовнішньої кон’юнктури послаблюватиме можливості впровадження реформ, в першу чергу, фінансові. За третім сценарієм прогнозується зростання ВВП у 2019 році на рівні 1,1 відсотка, у 2020 — на 1,6 відсотка, у 2021 — на 2,1 відсотка [151].

На сьогодні ми можемо стверджувати, що в Україні сформовано державний механізм, забезпечуються основні функції держави. Одночасно російський зовнішньополітичний фактор і військова інтервенція цементують українську політичну націю, хоча тут також помітний значний спад напруги (відбувся обмін полоненими).

Однак залишаються невирішені проблеми, що заважають перетворенню України у високорозвинену європейську державу. Так, через війну не забезпечена територіальна цілісність та недоторканість державного кордону. Лінії розколу і дезінтеграції країни помітні сьогодні у форматі «Україна – тимчасово окупована українська територія». А ще є частина українців, що залежна від російської пропаганди й агітації. Для

зміни їх самосвідомості треба буде значний час та ефективна інформаційна політика держави.

У владних елітах до протягом існування незалежної України до цього часу не склалось цілісного розуміння шляхів розвитку країни, в економіці продовжують домінувати інтереси олігархічних груп, хоча новообраний Президент всіляко намагається змінити ситуацію на краще.

На жаль, не завершеними є люстраційні процеси, (попри намагання Президента змінити цей стан) значною залишається корумпованість еліти, крім того, незавершеність децентралізаційних процесів консервує домінування інтересів владної вертикалі над потребами громад. Як наслідок відсутності адекватної владної еліти ми спостерігаємо збідніння і жалюгідне соціально-економічне становище більшості українців, не говорячи уже про те, що не забезпечується комплекс основних прав і свобод громадян [170, 280-281].

Хочеться вірити, що діючий Президент та новообраний Парламент завдяки впровадженню повноцінної люстрації зможуть подолати ві недоліки та сприяти розвитку не лише демократичного громадянського суспільства, а й економічно розвиненої держави.

Висновки до Розділу 4

Люстрація сприймається суспільством та політичною елітою України загалом як правильний спосіб очищення влади, проте триває дискусія з приводу пошуку консенсусу щодо методів її проведення. Неоднозначність оцінок, а також недоліки люстраційних процесів в Україні значно підвищують рівень актуальності цього питання.

Дослідження корупції вказують, що для її зниження слід працювати над усіма вказаними чинниками, поступово змінюючи їх у потрібному напрямку. Реальна проблема полягає у тому, що жоден із цих чинників

корупції не може бути кардинально змінений у короткий період часу. В той же час проведення люстрації у відносно короткий термін може помітно вплинути на стан корупції.

На зламі 80-х-90-х років ХХ ст. у світі відбулася низка кардинальних геополітичних змін. Ще доживав свої останні дні Союз РСР, коли в Центральній і Східній Європі на теренах колишнього соціалістичного табору розпочалося становлення нових демократичних держав. Зміна політичного режиму в більшості випадків супроводжувалася зміною політичних еліт, формуванням нової суспільної свідомості, переосмисленням минулого, - усіма тими процесами, без яких неможливий перехід політичної організації суспільства на якісно новий рівень. Задля їхнього прискорення, а також для забезпечення незворотного характеру цього процесу в багатьох державах були впроваджені особливі заходи політико-правового характеру, які отримали назву «люстрація».

Чимало закордонних країн колишнього соціального табору стали на шлях демократичних перетворень та елітарних змін саме завдяки впровадженню у свою державну політику механізму під назвою «люстрація». Найчастіше люстрація впроваджувалась у ті країни, в яких тривалий час панував комуністичний режим і першопричиною люстраційних заходів була боротьба з пережитками радянської. У деяких державах цей процес пройшов безболісно та у короткий термін, у інших затягнувся на довгі роки та навіть десятиліття. Але найголовнішим є те, що вдавшись до люстраційних процесів та механізмів, громадяни цих держав отримали можливість жити у розвинутих, демократичних та ідеологічно вільних країнах.

У чинному Законі України «Про очищення влади» поняття терміну «люстрація» трактується так – це встановлена цим Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам займати певні посади (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, а також передбачено градацію (на п'ятирічний чи

десятирічний термін) в залежності від посад, які обіймали чиновники під час перебування на посаді Януковича.

Якщо торкатися тематики прогнозів, щодо подальшого розвитку люстрації в Україні, то слід зауважити, що у владних елітах протягом існування незалежної України не було цілісного розуміння шляхів розвитку країни, в економіці домінують інтереси олігархічних груп. На жаль, не завершеними є люстраційні процеси, значною є корумпованість еліти, крім того, незавершеність децентралізаційних процесів консервує домінування інтересів владної вертикалі над потребами громад. Як наслідок відсутності адекватної владної еліти ми спостерігаємо збідніння і жалюгідне соціально-економічне становище більшості українців, не говорячи уже про те, що не забезпечується комплекс основних прав і свобод громадян. Чималий обов'язок у вирішенні всіх цих нагальних питань лягає на плечі новообраній політичній силі на чолі з Президентом В. Зеленським.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження, слід зробити наступні висновки:

1. Зміна політичної еліти завжди була популярною темою у доктринах науковців як старовини, так і сучасності. Про особливості політичних перетворень шляхом зміни політичної верхівки свого часу писали вчені різних поколінь та епох. Але наскрізною темою більшості таких вчень є та ідея, що керувати громадою мають лише досвідчені люди, знають зміст політики; змінювати можновладців повинні «особливі» особи. Саме в такий перехідний момент зміни провладної сили, коли політична еліта не спромоглася вкоренитися, позитивно зарекомендувати себе та стала причиною дестабілізації, необхідністю стає впровадження люстрації.

Актуальний стан наукового дискурсу, присвяченого проблемі прояву феномену люстрації, характеризується наявністю в усталеній суспільній думці орієнтирів та прагнень до повноцінної зміни політичної еліти, зміни тієї політичної сили, яка скомпрометувала себе злочинними діями та спричиненими факторами дестабілізації всієї політичної системи в країні. Політична люстрація в перехідний період розвитку політичного простору України виступає однією з провідних детермінант трансформацій, визначає змістовне наповнення та загальний напрямок їх траєкторій і виступає сталою тенденцією на етапі становлення нового політичного режиму.

Тема люстрації доволі нова в українській політологічній сфері. Проблеми люстрації української політики частково торкалися в 2004 році, але в активний вжиток в усіх сферах суспільного життя люстрація увійшла після подій на Майдані та Революції Гідності. Відтоді тема люстрації як процедури зміни політичної еліти і почала набувати широкого розголосу. Нині вона досягла свого піку за весь час незалежного існування

Української держави: до влади прийшла нова політична еліта, яка протягом своєї невеликої каденції змогла дієво впровадити методи люстрації з подальшим їх позитивним розвитком.

Одними з перших у дослідженні люстраційних процесів на теренах Української держави є І. Безклубий, А. Данилевський, В. Дейниченко, К. Зинов'єв, І. Кочкодан, Н. Мінєнкова, С. Шевчук. Більшість теорій цих науковців зводиться до одного знаменника: люстрація є системою заходів, що спрямовані на усунення з ключових публічних посад тих осіб, які стали причетними до протиправної діяльності попереднього політичного режиму, та заборону зайняття провідних політичних посад у майбутньому.

Якщо апелювати до питання люстрації в зарубіжній політичній думці, то тут воно пов'язане було насамперед із хвилею декомунізації у посткомуністичних країнах Європи. Провідними фахівцями у цій тематиці стали П. Блажек, Е. Блакенбург, С. Гаретт, С. Карштад, Н. Леткі, С. Хорне, Г. Шварц та ін. Але якщо європейська політична думка в питаннях люстрації зводилась до демократичних, мирних перетворень, то позиція українських вчених апелювала до революційних, масштабних перетворень. Проте наразі відсутні наукові дослідження, які б вирішували комплексний підхід до питання люстрації, і немає жодних, у яких люстрація виступала б активним механізмом зміни політичної еліти.

2. Евристичний потенціал концепту «люстрація влади» проявляється в тому, що позначає існування діалектичного взаємозв'язку між політичною елітою та недовірою суспільства до дій провладних сил. Як наслідок цього взаємовпливу є залучення люстрації при зміні політичної еліти. Хоча сам феномен люстрації є доволі новим в політологічній науці, своїми історичними коренями він сягає давнини. В Стародавньому Римі це поняття означало обряди, що були спрямовані на всезагальне громадське очищення від негативної аури і стосувався більш психологічного, маніпулятивного впливу на суспільну масову свідомість з боку провладних сил. В Стародавній Греції наближеним до люстрації

сьогодення був процес під назвою «остракізм», який стосувався усунення шляхом таємного голосування людини, котра певним чином зганьбила себе перед общиною. Вже починаючи з XVI ст. люстрація проявляє себе як процедура обстеження господарсько-фінансового стану королівщин, така практика вперше почала застосовуватись на теренах сучасної Польщі. Тобто так чи інакше етимологічно поняття люстрації містить у собі тлумачення зміни, перетворень, очищення тощо.

Сучасне трактування люстрації зводиться до наступного: це політична процедура, яка застосовується для зміни в країні у перехідний період її розвитку тієї усталеної політичної еліти, котра своїми діями спричинила дисфункцію політичної системи в країні.

3. Методологічну основу даної роботи становить комплекс концепцій та філософських напрямів, зокрема школи природного права, соціальної та аналітичної філософії, окремі ідеї політико-правових вчень, а також відповідний комплекс методів, методологічних підходів і принципів дослідження.

Методологія вивчення люстрації передбачає визначення принципів, структури, логіки, форм, методів і засобів наукового пізнання досліджуваного явища. Аналіз теоретичного досвіду висвітлення питань люстрації свідчить про наявність певних розбіжностей у розумінні її сутності та основних ознак, насамперед через міждисциплінарний підхід, оскільки тематика люстрації є предметом дослідження як юридичних, політико-правових, політико-економічних, психологічних і соціологічних міждисциплінарних досліджень.

4. Як було виявлено в ході дослідження, політична люстрація виступає не механізмом репресій, а формою зміни політичної еліти шляхом трансформації політичної системи, суспільної свідомості та приходу до влади нової політичної сили. Тобто прямо чи опосередковано люстрація пов'язана зі зміною політичної еліти в державі. Розвиток

політичної еліти в Українській державі можна охарактеризувати як прорадянський, дестабілізуючий, авторитарний.

5. Українська держава потребувала повного перезавантаження влади вже на початку своєї незалежності, коли до владних верхів прийшли вихідці з номенклатури колишньої радянської політичної системи. Необхідність проведення люстрації спричинила Революція Гідності. Це був фактор високого патріотичного піднесення, єдності українського суспільства та сподівання на зміну векторів розвитку українського політичного простору. Проте очікуваних результатів Революція не дала, хоча на початковому етапі люстраційні процеси впроваджувались у політику досить активно.

6. Українська держава, отримавши нову владу шляхом революційних змін, отримала і низку проблем та негараздів, які гальмують розвиток країни по всіх вертикалях. Сепаратизм, бюрократія, корупція, і як наслідок – криза парламентаризму, – головні вороги сучасної України.

Єдиним головним механізмом у боротьбі з цими явищами на даний момент є люстрація. Але дана процедура наразі в Україні має лише теоретичний розвиток, хоча її вплив уже помітний у деяких структурах політичного простору України. Українське суспільство вже має змогу прослідкувати неабияку роль люстрації у боротьбі із сепаратизмом, можливо, її роль у розвитку парламентаризму ще незначна, але це питання часу.

7. В українському суспільстві сьогодення присутній фактор патерналізму з боку держави, громадськість перебуває в очікуванні чогось особливого з боку влади, а власні невдачі найчастіше інтерпретуються як провина влади. Проте це сформовано ментально, через систему архетипів, стереотипів та політичних міфів, які, насамперед, були нав'язані українському суспільству через систему маніпулятивних технологій і доцільно вкорінені вже у свідомості українців.

Окрім того, тривале перебування під протекторатом СРСР також наклало свій відбиток на формування суспільної думки та досі негативно впливає на прийняття важливих політичних рішень громадянами Української держави, особливо пенсійного віку. Така категорія громадян найчастіше у своєму політичному виборі підтримує опозиційні сили і тим самим спричиняє відтягування голосів у більш сильних провладних лідерів сучасності.

Так, якщо звернутися до соціологічних досліджень, проведених у 2015 р. компанією TNS (ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна»), які стосувались питання впровадження люстрації і її спроможності змінити стан у країні, то результати його зводяться до таких показників: 83% опитаних громадян виявили недовіру процесу люстрації як такому, що спроможний щось змінити, і лише 10% ствердили, що завдяки люстрації країна вже має позитивні зрушення.

8. У найбільш повному обсязі адаптивний потенціал люстраційних процесів розглядається крізь призму національної ідентифікації українського суспільства. Адже легітимізацію люстрації надають саме суспільні налаштування, і в цьому аспекті важливим є той факт, що процес має відбуватись публічно, а задля цього повинна бути всезагальна підтримка. І саме в цій точці біфуркації доречним стає факт національної ідентифікації, тобто об'єднання громадян навколо однієї ідеї.

9. Небезпечним на шляху до проведення повноцінної люстрації є хибні уявлення суспільства щодо процесу очищення влади; чимало громадян дотримуються думки, що лише одна ідея може стати вирішенням чималих проблем у країні, каменем спотикання на цьому шляху є боротьба з усталеними стилями міркувань, і шляхом до вирішення цієї проблеми є зміна ціннісних орієнтацій суспільства.

10. На даному етапі розвитку української державності все більшого розголосу набуває проблема корупції. Вдало прилаштовані олігархічні клани настільки вкорінилися в політиці, що питання їх корумпованості

сприймається суспільством як необхідність і неминучість. Корупція дійсно є стилем політичної поведінки, який виражається у закономірності певних політичних дій. Подолати цю систему під силу люстрації, адже за своєю природою вона покликана сприяти очищенню влади від корупційних взаємовідносин між елітарними групами та окремими політичними акторами. Як демонструє практика впровадження люстрації в пострадянських країнах, першочергово люстраційні методи застосовувались там саме з метою запобігання корупції.

11. Як зазначалося, процес люстрації в західноєвропейських країнах був спричинений розпадом прорадянської системи владарювання та прагненням країн до самостійного ліберального розвитку. Відмова від радянського політичного устрою та перехід до нового укладу сприяли оновленню політичного панівного класу шляхом електоральним, але інколи доводилося застосовувати революційні методи, щоб не допустити до правління колишніх номенклатурників.

Пострадянські люстрації ознаменувалися масштабами в таких країнах, як Чехія, Угорщина, Румунія, Польща тощо. В ряді цих країн і досі існує особлива процедура перевірки осіб, які обіймають високі посади або мають на меті вступити до лав елітарних угруповань на приналежність до колишніх комуністичних партій та служб безпеки. У країнах Прибалтики процес люстрації пройшов мирним шляхом, але й донині у цих державах у виборчому законодавстві існує положення, згідно з яким особі, що балотується, слід вказати свою приналежність до зв'язку зі спецслужбами.

Наведені приклади та доцільний аналіз процесів люстрації у цих країнах дає підстави стверджувати, що потреба у люстрації найчастіше може виникати на зламі політичних устроїв та зміні політичних режимів, але вона вимагає й суспільної підтримки з боку громадськості.

12. Якщо люстрація в Україні на початку 2014 року ознаменувалася своїм піднесенням, широким розповсюдженням та всезагальним

розвитком, то до кінця президентського повноваження П. Порошенка процес люстрації був зведений майже нанівець. Ряд прийнятих законів щодо функціонального впровадження люстрації та застосування важелів її впливу на судову систему, систему державної служби та інших представників елітарних груп носив лише описовий характер і протягом усієї «люстраційної» доби процедури перевірки, і як наслідок – звільнення із займаної посади, зазнали лише одиниці.

Це є підтвердженням лише того, що управління процесом люстрації носило «ручний» характер і найчастіше застосовувався саме клановий підхід до цієї справи: чиновники продовжували займати керівні посади та втілювати в життя корупційні схеми. Тобто, люстрація у прямому своєму прояві з приходом нової еліти набуває розвитку та втілює сподівання мільйонів на утвердження повноцінного демократичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова І. (2008) До проблем української ментальності. Вісник Запорізького національного університету, 2. [Електронний ресурс]. URL: http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2008/fil_2008_1_2/2008-26-06/abramova.pdf
2. Авер'янов В. (2004) Потрібні нові концептуальні засади творення проекту Кодексу України про адміністративні поступки. Право України , № 11, 11-15.
3. Александров Ю. (2012) Типы ментальности и институциональные матрицы: мультидисциплинарный подход. Социологические исследования, № 8, 3 -13.
4. Анісімович О. (2010) Методологія політичної науки. Політчне життя суспільства. [Електронний ресурс]. URL: http://old.filos.lnu.edu.ua/method_polit_nauky_tezy.pdf .
5. Антоненко Л. (2017) Чем плох проект закона о люстрации и как его следует изменить. [Електронний ресурс]. URL: http://www.liga.net./print/opinion/198663_chem-plokh-proekt-zakona-o-lyustratsii-i-kak-ego-sleduet-izmenit.htm.
6. Архипенко Л. М. (2007) Національна ідентичність як чинник духовного захисту особистості. Психологічна безпека та адаптація особистості : матеріали міжнародної науково-практичної конференції – Дніпропетровськ. 133–144.
7. Ашин Г. К. (2005) Элитология. Учебное пособие. – М.: МГИМО-Университет МИД России. 207-250;
8. Басараб, М. Варіанти для Зеленського, плани Порошенка, Росія і Коломойський – що буде з Україною після виборів [Електронний ресурс] URL: <https://narodna-pravda.ua/2019/04/24/politolog-pro-zelenskogo-poroshenka-i-vyboru>

9. Баршацька Г. Ю. (2011) Соціентальна та часткова маргінальність українського соціуму. [Електронний ресурс]. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Startp/2011_49/files/ST49_06.pdf
10. Балабан Р. (2016) Люстрація по-українськи. Політологічний аспект: виклик і перспективи. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип.2. 117-138.
11. Банчук О. (2012) Запобігання і протидія корупції в органах місцевого самоврядування. Практичний посібник. – К.: ТОВ «Софія-А», 88.
12. Безклубий І.А. (2009) Поняття, сутність та правова природа люстрації. Бюлетень Міністерства юстиції України. 8. 32–40.
13. Бережна І. (2010) Оновлення політичної еліти в Україні: несподіванка обіцяної атаки. Віче. 7 (квітень). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.viche.info/journal/1955/>
14. Бельська Т., Крюков О. (2012) Процес формування і зміни еліт в умовах демократизації системи влади. Суспільна політика. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua>
15. Блажек П. (2015) Переход к демократии и “Люстрация” [Електронний ресурс]. URL: <https://www.clovekvtisni.cz/uploads/file/1375696171-Transfarmasyia-cheskyj%20opyt.pdf>
16. Блондель Ж. (1992) Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. М.: Рос. Академ. Упр. 135 .
17. Бобровник С. В. (2011) Компромис і конфлікт у праві: антропологокомунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Юридична думка. 384.
18. Бойцова В. (1999) Люстрация в Центральной и Восточной Европе. Акт справедливости или способ легитимации новой правящей элиты?

Правозащитник. 3 [Електронний ресурс]. URL: <http://www.democracy.ru/article.php?id=423>;

19. Большая энциклопедия в 62 томах (2006). Т.27. М.:ТЕРРА, 592 .

20. Бостан Л. М. (2015) Історико-юридичні витоки політичної люстрації (з досвіду стародавніх Афін та Риму). Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». 2, 9-15;

21. Буракова Л. А. (2015) Почему у Грузии получилось? [Електронний ресурс]. URL: <http://www.liberal.ru/upload/files/Georgia---1-26.pdf>

22. Бусол О. (2014) Люстрація суддів в Україні: проблеми та підходи. Громадська думка про право творення: додаток до журналу «Україна: події, факти, коментарі». Інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів, 4 (62), 17-25.

23. Влащенко Н., Василий Н. (2008) Нам нужен закон о люстрации. – Публичные люди, 4, 66.

24. Всеукраїнське опитування громадян щодо демократичних змін у політичних та суспільних сферах сферах, судової реформи та процесу очищення влади в Україні [Електронний ресурс] URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FAIR_LustrSurvey_Summary_2016_UKR.pdf

25. Гараніна Г. (2009) Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій . Соціальна психологія ,1, 54-59.

26. Гаман-Голутвина О. (2000) Определение основных понятий элитологии. Полис, 3, 97-103.

27. Герасіна Л. М. (2004) Проблеми онтології державної влади в політичному і соціологічному аспекті. Український соціум, 2, 21-28.

28. Грабовська І. (2015) Революція гідності у контексті цивілізаційних прагнень України [Електронний ресурс]. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/revolyuciya-gidnosti-u-konteksti-civilizaciynih-pragnen-ukrayini>

29. Грабовський С. (2009) Обережно, люстрація! День, 2, 4.

30. Григорович С. (2016) Люстрація це – профанація чи спецоперація? [Електронний ресурс]. URL://zrada.today/prognozi-i-dumki/verhovna-zrada/lyustraciya-ce-profanaciya-chi-spesoperaciya

31. Головатий М. (2006) Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст [Електронний ресурс]. URL : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1332>

32. Гошовська В. А., Задоя К. Ф. (2013) Становлення української елітологічної думки: навч.-метод. Матеріали. – К. : НАДУ [Електронний ресурс]. URL: http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybnyky/5cc08a97-ef3c-41f0-b1e9-2534d5c9dbb5.pdf

33. Дейниченко В. (2014) Концепція перманентної люстрації (очищення) влади в Україні [Електронний ресурс]. URL: <http://kds.org.ua/presentation/dejnichenko-vf-lyustratsiya-permanentnaya-kontseptsiya>

34. Денисюк С. Г. (2014) Люстрація в Україні: політико-правовий аналіз. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології», 27, 41-46.

35. Дівак В.В. (2008) Сепаратизм як соціально-політичне явище: сутність і причини виникнення. Держава і право: збірник наукових праць, 39, 690-695.

36. Довбиш В.А. (2015) Чинники становлення сепаратизму в Україні: загальна характеристика. Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності: Збірник наукових праць. – Херсон: вид-во ПП Вишемирський В, 136 .

37. Долженков О.О. (2013) Перспективи українського парламентаризму в контексті пострадянської моделі організації влади Наукові праці МАУП. [Електронний ресурс]. URL: [Npmaupr_2013_2_4.pdf](#)

38. Донченко О., Романенко Ю. (2001) Архетипи соціального життя і політики: Монографія К.: Либідь, 334.

39. Дузь-Крятченко О. П. (2014) Українська національна ідея: якою їй бути? Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського, 3, 45–49.

40. Енциклопедія історії України. [Електронний ресурс]. URL://history.org.ua/?termin=Lyustrats%D1%96ya.

41. Жужа Л. О. (2015) Перетворення громадянського суспільства в Україні під впливом Революції гідності [Електронний ресурс] URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/peretvorenniyagromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-pid-vplivom-revolyuitsiyi-gidnosti>.

42. Жук І. (2015) Люстрація у Східній Європі: не без помилок і теж з величезним неформальним тиском для того, щоб зупинити розслідування і забути про проблему [Електронний ресурс]. URL: <http://misto.vn.ua/news/item/id/6988>

43. Задорожний Ю. А. (2017) Люстрація як спосіб оновлення державної влади. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право, 44. Т. 1, 15-18.

44. Закірова С. (2015) Люстрація в Україні: складний і суперечливий, але вкрай необхідний шлях [Електронний ресурс] . URL: <http://nbuviar.gov.ua/>.

45. Закон України «Про очищення влади» [Електронний ресурс]. — URL :www.zakon.org.ua;

46. Закон України про заборону пропаганди комуністичної ідеології в Україні [Електронний ресурс]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52988.

47. Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» (2014) № 1188-VII . Офіц. вісн. України, 31, 57.

48. Заостровцев А.П. (2011) Грузія: операція люстрація [Електронний ресурс] . URL: <http://www.fontanka.ru/2011>;

49. Зарицький О. (2015) Гартування кадрів. Люстрація і якісна політична еліта дали Чехії змогу збудувати сучасну європейську державу. Україна мала б скористатися таким цінним доступом [Електронний ресурс]. URL: <http://tyzhden.ua/Publication/1045/PrintView>.

50. Захаров Є. (2013) Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР Харків : Права людини, 320 .

51. Захаров Є. (2015) Концепція проекту закону про люстрацію (фінальна версія) [Електронний ресурс]. URL: <http://khp.org/index.php?id=1394476141>.

52. Звіт діяльності Громадської Ради з питань люстрації при Міністерстві Юстиції [Електронний ресурс] URL: <https://bihus.info/zvit-diyalnosti-gromadskoyi-radi-z-pitan-lyustraciyi-pri-ministerstvi-yusticiyi>

53. Зінов'єв К.С. (2016) До питання мети та методології дослідження люстрації як загальнотеоретичного правового явища. - Часопис цивілістики. [Електронний ресурс]. URL: [Chas_2016_20_12%20\(1\).pdf](#)

54. Золкіна М. (2014) Євромайдан: передумови масового протесту. Громадська думка, 1, 3–12.

55. Зоткин А. А. (2010) «Львы» и «лисы» украинской политики. О властвующей элите. К.: Наукова думка, 341.

56. Каліберда Ю.Ю., Федько А.В. (2008) Парламентаризм та шляхи його розвитку в сучасній Україні [Електронний ресурс]. URL: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Politologia/28260.doc.htm.

57. Каспрук В. (2014) Розсекречення: болгарські уроки викриття тоталітарних спецслужб для України [Електронний ресурс]. URL: <http://tyzhden.ua/World/82327/PrintView>

58. Кастельс М., Хіманен П. (2006) Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель./Пер. з англ. – К: вид-во «Ваклер», 256 .

59. Киридон А. М. (2015) Євромайдан. Революція Гідності: причини, характер, основні етапи . Істор. пам'ять, 33, 17–32.
60. Кисельов С., Сальникова А. (2003) Національна ідентичність українців: дилема культурного і соціально-політичного [Електронний ресурс]. URL:<http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11609/03Kiselov.pdf?sequence=1>
61. Книш Л. (2011) Політичне лідерство в сучасній Україні: основні проблеми оновлення [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/22045/1/699-700.pdf>.
62. Ковальчук В., Пивовар М. (2017) Люстрація як механізм захисту основ демократії та прав людини в Україні. [Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки](#), 856, 550-556.
63. Козлов С. В. (2014) Украинский неопатримониальный режим: от «Оранжевой революции» к «Евромайдану». Политическая экспертиза, 1, 31 – 43.
64. Колісник В. П. (2013) Міф про «диктаторські» повноваження глави Української держави [Електронний ресурс]. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1397584046>.
65. Колодій А. (2014) Про феномен революції в контексті сучасності. Вісник Львівського ун-ту. Серія: Філософсько-політологічні студії, 5, 133-143.
66. Корнієнко В. О., Похило І. Д. (2009) Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні : Монографія. – Вінниця : ВНТУ, 140 .
67. Коротков Д. (2012) Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998-2007 рр.). Політичний менеджмент [Електронний ресурс]. URL:http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_55_56/korotkov_zmina.pdf
68. Косвінцев О. (2014) Люстрація: як українцям очистити владу від «накипу».[Електронний ресурс] . URL :<http://zaxid.net/news/showNews>.

69. Костеж С. (2014) Люстрація: політичні чистки за ширмою реформ. [Електронний ресурс]. URL: <http://ua.112.ua/analityka/lyustraciya-politichni-chistki-za-shirmoyu-reform-52168.html>

70. Костишин Р.В. (2014) Конституційно-правові засади люстрації: зарубіжний досвід. Держава і право. Юридичні та політичні науки, 65, 80-85.

71. Костюк В.Л. (2014) Правове регулювання люстрації та ринок праці: проблеми та перспективи. Актуальні проблеми юридичної науки на шляху до сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. м. Суми, 188-192;

72. Костюченко С. (2014) Люстрація – це не війна з минулим, це боротьба за майбутнє [Електронний ресурс]. URL: <http://www.tyahnubok.info/dopusy/dopusy/005425/>

73. Кочубей Л.О. (2015) Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. Наукові записки. Випуск 45. [Електронний ресурс]. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_45/kochubei_suchasni.pdf

74. Кравчук В. (2016) Інститут люстрації як елемент публічного контролю: юридичний аналіз. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/9-2016/kravchuk.pdf>

75. Кресіна І.О. (2002) Політична влада. Юридична енциклопедія: К.: Укр.енцикл., 720 .

76. Кривошеїн В.В. (2016) Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 37-57.

77. Крюков О. (2006) Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія К.: Вид/во НАДУ, 252 .

78. Крюков О. (2004) Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт. Зб. наук. пр. НАДУ, 2, 208–213.

79. Кутєпов М. Ю. (2018) Люстрація як засіб запобігання корупції «Молодий вчений», 1 (53), 654-658.
80. Лавриненко І. (2017) Якщо неправильно проводити люстрацію, вона переросте в репресії. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.judges.org.ua/dig4694.htm>.
81. Ларин А. А. (2014) Люстрация как основание ограничения избирательного права . Теория и практика общественного развития, 4, 246-249.
82. Лемак В. (2014) Законодавство і практика люстрації: досвід чеської республіки. Юридичний журнал право України, 4, 126-133;
83. Липпман У. (2004) Общественное мнение. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 384.
84. Лісничук О. (2015) Неформальні аспекти інституційних трансформацій українського парламентаризму. Наукові записки. [Електронний ресурс]. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_74/lisnychuk_neformalni.pdf
85. Лісовий В.С. (1997) Культура-ідеологія-політика. К.: Вид-во Олени Теліги , 352.
86. Лопушинський І.П. (2014) Формування української політико-управлінської еліти: сучасний погляд на проблему[Електронний ресурс]. URL://www.stattionline.org.ua/index.php/pravo/28/1011/formuvannya/ukraïnskoi/politiko/uprav.
87. Лубенский А. (2016) Люстрация власти: теория и практика [Электронный ресурс]URL ://rian.com.ua/analytics/20140815/356009575.html
88. Любкер Ф. (2005) Иллюстрированный словарь античности [Электронный ресурс] . URL://simposium.ru/ru/node/4885.
89. Мандзій Л.С. (2008) Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, Вип.ХХІІІ: Політична еліта в історії України, 53 – 60.

90. Малкіна Г. М. (2015) Люстрація як форма політичної відповідальності: матеріали доповідей та виступів на Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2015» (21-22 квітня 2015 р.) ,10, 46-49.

91. Мартинюк Р.С. (2013) Сучасний український парламентаризм: особливості розвитку [Електронний ресурс]. URL: <http://naub.org.ua/?p=1148>.

92. Маскевич О.Л., Гороховська Ю.І., Кровіцка Я.А. (2014) Проблема політичного лідерства в Україні на сучасному етапі розвитку / [Електронний ресурс]. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/12/144.pdf>

93. Мацерляк О.В., Погорецький М.А., Прилуцький С.В. (2015) Науково-правовий висновок щодо питань відповідальності суддів у контексті відповідності Конституції України положень пункту 6 частини першої, пунктів 2, 13 частини другої, частини третьої статті Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року №1682-VII / О.В. Марцеляк, М.А. Погорецький, С.В. Прилуцький. [Електронний ресурс]. – URL:http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Na_dopomogu_yrustam_1.pdf

94. Майборода Р. (1999) Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів Київ, 315 .

95. Мацієвський Ю. В. (2016) У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія. Чернівці : Книги – XXI, 552 .

96. Мацієвський Ю. (2015) Що діється в Україні і з Україною? Революція і війна з Росією прискорили формування нації [Електронний ресурс]. URL: http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Scho_diyetsya.htm.

97. Мінєнкова Н. Є. (2012) Люстрація як чинник системної трансформації в країнах посткомунізму: чому не вийшло в Україні? Гілея, 57, 552–555.

98. Медвідь Ф. (2003) Взаємозв'язок національної і релігійної ідеї в контексті релігійно-духовного життя України. Вісник УАДУ, 1, 364.

99. Мельвиль А. Ю. (2004) О траекториях посткоммунистических трансформаций. Политические исследования, 2, 64 – 75.

100. Митко А. М. (2018) До питання про визначення поняття «люстрація». Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. – Луцьк : Вежа-Друк, 1 (3), 103-107.

101. Митко А. М. (2018) Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у підготовці кадрів для інформаційно-аналітичної та політичної сфер. Інформаційні технології і засоби навчання, 65(3), 291-303.

102. Митко А.М. (2017) Люстрація в Україні: колізії, досягнення та перспектив. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк : Вежа-Друк, 6 (355), 187-192.

103. Митко А.М. (2017) Специфіка формування нових політичних еліт в інформаційну епоху. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. – Луцьк : Вежа-Друк, 1 (1), 80-89.

104. Митко А.М. (2013) Інформація і знання як ресурси нетократії в країнах Європейського Союзу // Integracja europejska: doświadczenie Polski i Ukrainy (Європейська інтеграція: досвід Польщі та України) : [колект. моногр.]. / за заг. ред. Н. В. Павліхи. – Луцьк-Люблін: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 700 .

105. Митко А.М. (2014) Влияние общественного мнения на принятие решений органами власти в условиях информационной демократии. Балтийский научный журнал. Тольятти: НП Институт направленного образования, 1(6), 21-24.

106. Михальченко М. (2006) Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих. Політичний менеджмент. Спец. Вип, 15-22.

107. Москалюк О. (2015) Що робити з законом про люстрацію [Електронний ресурс]. URL:<http://tsn.ua/blogi/themes/law/scho-robity-z-zakonom-pro-lyustraciyu-371622.html>.

108. Музиченко Г.В. (2014) Глобалізаційні виклики для сучасної держави: політико-філософський аспект. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія, 11(219), 171-181.

109. Музиченко Г. В. (2014) Глобалізаційні виклики сучасної держави: соціально-філософський аспект. Перспективи. Соціально-політичний журнал, 3(61), 65-69.

110. Музиченко Г. В. (2014) Особливості сучасного процесу системної трансформації українського суспільства. Перспективи (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 1 (59), 44-48.

111. Мухарямова О.Ю. (2002) Взаимодействие языка и политики в символических измерениях. Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология, 2, 28-47.

112. Нагорна Л. П. (2010) Національна ідея . Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 728с. [Електронний ресурс] . URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_ideia

113. Нагорняк Т. (2015) Україна крізь призму протиріч суспільства з державою (на прикладі протестів кінця 2013 – першої половини 2014 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир ; К. ; Краків : ФОП Євенок О., 5, 134–145.

114. Наумкіна С.М. (2015) Реформи як сучасний засіб трансформації діючої системи влади (на прикладі країн Центральної та

Східної Європи). Прикарпатський вісник». Думка. – Івано-Франківськ, 3, 139–147.

115. Наумкіна С.М. (2016) Антикорупційна політика держав Центральної і Східної Європи та трансформація їх політичних систем як взаємообумовлені процеси // Матеріали другого Південноукраїнського конвенту «Стихія політики: революція та еволюція», м. Одеса, 16-20.

116. Невмержицький Є.В. (2008) Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія . К.: КНТ, 368.

117. Нисневич Ю. (2009) Люстрация как инструмент противодействия коррупции. Политические исследования, 1, 109-130.

118. Ніколаєнко Н. О. (2016) Постмайданний розвиток України в 2014-2016 рр: загальна характеристика та основні тенденції в контексті агресії Російської Федерації. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки [Електронний ресурс]. URL: <http://fmv-visnyk.pp.ua/postmajdannuj-rozvytok-ukrajiny-u-2014-2016-rr-zahalna-harakterystyka-j-osnovni-tendentsiji-v-konteksti-ahresiji-rosijskoji-federatsiji>.

119. Ніколаєнко Н.О. (2018) Використання досвіду люстрації в країнах Вишеградської четвірки в контексті боротьби з адміністративним ресурсом в Україні. **Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки». Серія «Міжнародні Відносини»**, 378 (5), 31-37.

120. Ніколаєнко Н. О., Василевич Ю. В. (2019) Сучасні суспільно-політичні тенденції розвитку України в контексті російсько-української гібридної війни. Гілея, Вип. 145 (6), 82-85;

121. Оганесян М. С. (2010) Політична воля та етична інфраструктура державного управління. Сучасна регіональна політика: формування, реалізація та розвиток публічної служби: матер. наук.-практ.конференції. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 303.

122. Орловська І. Г. (2015) Люстрація як засіб здійснення кадрової політики. Науковий вісник публічного та приватного права, 2, 98-102.

123. Олещенко В. М. (2011) Методологічні підходи аналізу еволюції політичних еліт в Україні. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=318>.

124. Олещенко В. (2012) Політичні еліти: особливості формування у період незалежності України. [Електронний ресурс]. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-3-26.pdf>.

125. Ониськів М. В. (2014) Вплив «Майдану-2014» на формування феномену громадської мобілізації. Політологічні записки Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля: зб. наук. Праць, 2 (10), 195-205;

126. Остракізм – що це таке? [Електронний ресурс]. URL: <http://ukr-article.com/index.php?newsid=33217>.

127. Павленко С. О., Севрук В. Г. (2014) Перспективи та проблеми впровадження люстрації в Україні: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «Право», 1, 177-183.

128. Парінова М. (2014) Висновок Венеціанської Комісії щодо люстрації. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.obozrevatel.com/blogs/24967-visnovokvenetsianskoi-komisii-schodo-lyustratsii.htm>.

129. Пекар В. (2015) Підсумки Майдану: перша річниця. Українська правда. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/11/17/7044479>.

130. Пеленська О. (2015) Люстрація: чеський досвід для України [Електронний ресурс]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26629327.html>

131. Підтримка Зеленського б'є рекорди: з'явився новий рейтинг [Електронний ресурс] URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/09/12/7226071/>

132. Плиско О. О. (2010) Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві. [Електронний ресурс]. URL: http://www.rusnauka.com/9_DN_2010/Politologia/60686.doc.htm.

133. Подорожній Є.Ю. (2014) Поняття дисциплінарної відповідальності та механізм її функціонування. Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія ПРАВО 1, 183-187.

134. Порайко А. (2014) Бюрократизм і корупція в системі державного управління: питання взаємозв'язку [Електронний ресурс] URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/derzh_uprav_1_2014.pdf.

135. Політичний словник (2005) за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антнюка. – К.: МАУП, 792 .

136. Полтавець С. (2014) Люстрація: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. Громадська думка про право творення: додаток до журналу «Україна: події, факти, коментарі». Інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів, К.,4 (62), 14-21.

137. Польовий М. А. (2011) Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 288 .

138. Потапчук Т.В. (2012) Національна ідентичність: становлення та розвиток у сучасному суспільстві. Наукові записки НДУ ім. М.Гоголя. Психолого-педагогічні науки, 1, 50-53.

139. Похило І. Д. (2015) Політичний лідер як головний суб'єкт процесу прийняття політичних рішень. Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності: Збірник наукових праць – Херсон: вид-во ПП Вишемирський В.С.,136 .

140. Присяжнюк А. (2016) Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини [Електронний ресурс]. URL: <http://h.ua/story/176823/>.

141. Програма діяльності Кабінету Міністрів України від 01.03.2014 р. // Департамент інформації та комунікацій з громадськістю секретаріату

Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-14>.

142. Проект Закону про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66337

143. Політологічний енциклопедичний словник (2004) Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., допов. і переробл. – К.: Генеза, 736 .

144. Портнов А. (2016) Люстрація та інститути національної пам'яті у посткомуністичній Європі [Електронний ресурс]. URL: <http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1114-andrii-portnov-liustratsiia-ta-instytuty-natsionalnoi-pamiati-u-postkomunistychnii-yevropi>

145. Пухкал О. (2009) Політична еліта і громадянське суспільство в Україні: становлення і взаємодія. Вісник національної академії державного управління при Президентіві України, 4, 193-202.

146. Рада скасувала депутатську недоторканність [Електронний ресурс] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2772228-rada-skasovala-deputatsku-nedotorkannist.html>

147. Райтшустер Б. (2015) Путинократия. Человек власти и его система /пер. с нем.В.Н.Винника,А.В.Филатовой, С.А.Колесник. – Х.: Виват,368 .

148. Рассадина Т. (2006) Механизмы процесса трансформаций традиционных ценностей. Вестник Московского Университета. Серия 18. Социология и политология, 6, 97-104.

149. Ремовська О. (2013) Люстрація у Польщі завершиться десь через 10 років. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26728088.html>.

150. Рибачок І. О. (2009) Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI – першої половини XVII. Наукові праці історичного факультету. вип.. XXVII, 310-318.

151. Ростецька С.І. (2014) Основні механізми громадського контролю. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія : філософія, політологія, соціологія. ДЗ ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 4(62), 115–121.
152. Ростецька С.І. (2015) Механізми досягнення політичної згоди. Прикарпатський вісник НТШ. Думка, 3, 123–129.
153. [Ростецька С. І.](#) (2016) Регіональна ідентичність як предмет наукового аналізу. [Молодий вчений](#). № 7, 495-499.
154. Ростецька С. І. (2018) Конфлікт ідентичностей як загроза безпеці сучасних держав/ Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць, 61, 128 -137.
155. Руденко А. Ф. (2011) Порівняння процесів люстрації в Польщі та в Україні: спільні риси та особливості. [Електронний ресурс]. URL: [http://www.rusnauka.com/15 APSN 2011/Politologia/10 86493.doc.htm](http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Politologia/10_86493.doc.htm).
156. Самойленко А.В. (2017) Відповідність люстраційних заходів концептуальним принципам демократичної держави. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. [Електронний ресурс]. URL: http://apnl.dnu.in.ua/tom_1_2017/41.pdf.
157. Сахно О. (2014) Що таке люстрація? З досвіду країн соціального табору [Електронний ресурс]. URL: <http://www.lustration.org.ua>
158. Седлецька Н. (2014) Регіонали проти люстрації [Електронний ресурс] URL : <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/12/10/7047068/?attempt=1>.
159. Селіванов В. (2006) Державна влада як елемент державно упорядженого суспільства в Україні. Право України , 9, 10-17.
160. Семененко И. С. (2012) Человек политический перед альтернативами общественных трансформаций: опыт переосмысления индивидуального измерения политики. Политические исследования, 6, 9 – 26.

161. Семиволос В. (2015) Люстрація чи репресії? [Електронний ресурс]. URL: <http://politiko.ua/blogpost64293>.

162. Сергиенко П.А. (1991) Массовое сознание: проблемы формирования и развития. К.: Либидь, 176.

163. Сидоренко Ю. (2010) Українська національна ідея – яка вона? [Електронний ресурс]. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/02/6/4714492/>.

164. Сладкий Д. (2008) Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки. Політичний менеджмент, 2, 110-119.

165. Смітюх Г. Є., Стрілецький В. В. (2006) Український менталітет [Електронний ресурс]. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine.html>.

166. Соловійов В. М. (2012) Запобігання і протидія корупції в державному управлінні України : монографія К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 508.

167. Солоніна Є. Індекс сприйняття корупції : Україна дещо змінил позиції [Електронний ресурс] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29735869.html>

168. Соціологічна енциклопедія (2008) Укладач В.Г. Городяненко – К.: Академвидав, 456 .

169. Степаненко О.Г., Бронніков В.Д. (2012), Конфлікти коаліцій як умова нестабільності парламенту в Україні. [Наукові праці \[Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»\]](#), Сер.: Політологія, Т. 182, Вип. 170, 5-8;

170. Степаненко О. Г. (2014) Політична люстрація: теоретичні засади поняття. [Наукові праці \[Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»\]](#). Сер.: [Політологія](#), 236, 224, 17-20.

171. [Степаненко О. Г.](#) (2014) Аналіз закону про люстрацію в Україні: «за» і «проти» . [Сучасне суспільство](#), 2, 175-184.

172. Степаненко О. Г. (2015) Люстрація як механізм боротьби з сепаратизмом в українському політикумі. Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності: Збірник наукових праць. – Херсон: вид-во ПП Вишемирський В.С., 136 .

173. Степаненко О. Г. (2016) Особливості люстраційних процесів на місцевому рівні на прикладі Миколаївської області. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, політика». Люблін. Наукове видавництво Вищої школи економіки та інновацій в Любліні, 126-128.

174. Степаненко О.Г. (2016) Люстрація як форма зміни політичної еліти, Україна і світ: теоретичні й практичні аспекти сучасного політичного процесу, колективна моногр., кер.кол.авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. Н.О.Ніколаєнко,Херсон, Грінь Д.С., 155-188.

175. Степаненко О. Г., (2016), Люстрація в країнах Чорноморського регіону, Міжнародна науково-практична конференція «Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції»(22-23 квітня 2016 р), збірник праць, Херсон: Грінь Д.С. 19-25.

176. Степаненко О. Г. (2017) Зміна політичної еліти шляхом люстрації: загальна характеристика та тенденції розвитку в Україні. The European Political and Law Discourse – Прага, 124-128.

177. Степаненко О. Г. (2017) Проблеми національної ідентичності українського суспільства в добу трансформаційних змін. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 291-296.

178. Степаненко, О. Ніколаєнко, Н.О. (2017), Люстрація в країнах Чорноморського регіону: порівняльний аналіз, **Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії**, 2, 123-134.

179. **Степаненко О. Г. (2018) Інститут люстрації як юридична практика в українському політикумі: аналіз та перспективи розвитку. Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць.- К., 133, 279-282.**

180. Степаненко О.Г. (2019) Особливості розвитку люстраційних процесів в Україні після президентських виборів 2019 року: аналіз та перспективи розвитку, Політикус , Науковий журнал, Випуск 2, 73-76.

181. Степаненко О. (2019), Аналіз кадрових змін в діючій політиці Президента В. Зеленського як фактор люстрації в сучасному політичному просторі України, «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць.- К., 2019. Випуск 147 (серпень 2019), 7-11.

182. Степико М.Т. (2015) Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478>.

183. Стогова О. В. (2016) Люстрація як передумова ефективної боротьби з корупцією. Сучасне суспільство. Випуск 1, 167-177.

184. Суриков И.Е. (2006) Остракизм в Афинах. М.:Языки славянских культур, 640.

185. Сухарев А. Я. (2003) Большой юридический словарь [Электронный ресурс]. URL:dic.academic.ru/dic.nsf/lower/15955.

186. Траверсе О. О. (2006) Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб. ст. – К., 342.

187. Траверсе О. О. (2004) Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології // Наукові записки /Зб. – Вип. 25, 236.

188. Трухан О.В. (2002) Підходи до пояснення ціннісної детермінації політичних стереотипів у масовій українській свідомості. Нова політика, 2, 52-64.

189. Томашевська Т. В. (2015) Теоретичні засади поняття політико-управлінська еліта. Інвестиції: практика та досвід. 1. 153-156.

190. Тоффлер Э. (2004) Метаморфозы власти: Пер. с англ./ Элвин Тоффлер.- М.: ООО «Издательство АСТ», 669 .

191. Турчин Я. (2015) Люстрація як засіб демократизації політичної системи України. [Електронний ресурс]. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/29698/1/007_033_038.pdf.

192. Указ Президента України №47/2017 « Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» [Електронний ресурс]. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

193. Федоренко В. Л. (2012) Методологія дослідження проблем системи конституційного права: основні етапи генезису. [Електронний ресурс]. URL: <http://nbuv.gov.ua>.

194. «Феномен Зеленського»: смеється тот, у кого високий рейтинг. (2019). [Електронний ресурс]. URL: <http://kr.ua/politics/627167-fenomen-zelenskoho-smeetsia-tot-u-koho-vysoky-reitynh>.

195. Фоміна Н., Панченко Ю. (2016) Політична еліта сучасної України. [Електронний ресурс]. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26372/1/Fomina.pdf>

196. Хлабистова К. В. (2016) Еволюція поняття люстрації з часів античності до ХХ століття. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2016_2_29

197. Хохлов В. (2014) План дій: люстрація та інші кроки [Електронний ресурс] URL : <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/02/26/7016299/>

198. Черненко, В. (2015) Рада ухвалила «декомунізаційний пакет», BBC News Україна. [Електронний ресурс]. URL : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150409_communizm_ura_vs.

199. Чукулай Б. (2009) Люстрація або Україна під владою КГБ [Електронний ресурс URL: http://spas.net.ua/files/ukraine2009kgbstate_investigation.pdf

200. Чупрій Л. (2012) Формування української національної ідентичності – запорука єдності української нації [Електронний ресурс]: <http://volianarodu.org.ua/uk/Strategiya-dlya-Ukrajiny/Formuvannya-ukrajinskoji-natsionalnoji-identychnosti-zaporuka-yednosti-ukrajinskoji-natsiji>.

201. Шварц Г. (2015) Постановления новых конституционных судов в странах Центральной Европы относительно люстрации [Электронный ресурс]. URL: <http://www.2.gwu.edu/~nsarchiv/rus/EasternEuropeProblems/EEP43-44.html>.

202. Шведа Ю. (2014) Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій [Електронний ресурс]. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revoljutsiy&objectId=1301345.

203. Шведа Ю. (2014) “Революція гідності” в контексті загальної теорії соціальних революцій .Агора, 13, 5-14.

204. Шевченко Л. Корупційні ризики Закону про люстрацію [Електронний ресурс] URL: <https://osf.org.ua/anticorruption-policy/view/388>

205. Шевчук С. (2014) Люстрація та ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління [Електронний ресурс] URL : <http://www.justinian.com.ua/article.php?ad=2140>.

206. Шемчушенко Ю.С. (2009) Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 790 .

207. Шемчушенко Ю.С. (2008) Проблеми українського парламентаризму у світлі конституційної реформи в Україні. Стратегічні пріоритети. [Електронний ресурс]. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/7/21.pdf>.

208. Шульга М. О. (2006) Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 24-37.

209. Шутко Л. (2014) Як провести люстрацію суддів? – Українська правда. [Електронний ресурс] URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/03/25/7020095/>.

210. Що таке люстрація і як вона проходила у різних країнах [Електронний ресурс]/ URL: <http://4vlada.com/consultation/33673>

211. [Юнг К.Г. \(1998\) Человек и его символы: пер. с нем. М.: Серебряные нити. 368.](#)

212. [Як Зеленський порушив закон про люстрацію. \(2019\) \[Електронний ресурс\]. URL ://www.radiosvoboda.org/a/29955959.html.](#)

213. Якименко І.О. (2015) Люстрація в Україні як механізм подолання деструктивного впливу влади на суспільство. Проблеми взаємодії влади і громадськості (втчизняний і зарубіжний досвід) [Електронний ресурс]. URL: [http:// www.rusnauka.com/36](http://www.rusnauka.com/36).

214. Яковенко Г. (2010) Державний бюрократизм і шляхи його раціоналізації. [Електронний ресурс]. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01\(4\)/10ygbdsr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01(4)/10ygbdsr.pdf).

215. Canache D., Allison M. (2005) Perceptions of political corruption in Latin American democracies. D. Canache, M. Allison. Latin American Politics and Society, 43 (No.3), 91-111;

216. Drezner, D., Farrell, H. (2008) The power and politics of blogs. Proceedings of the annual meeting of the American Political Science Association. Chicago IL: American Political Science Association. - [Электронный ресурс]. - URL: <http://archive.allacademic.com>.

217. Henri H. (1999) Essai sur la nature et la fonction du sacrifice . – *Annee sociologique*, 2, 86.

218. Irons J. (2009) Political Elites and the Culture of Social Movements /J. Irons //Sociology Compass, 3, 459 – 474.

219. Miyazaki, A.D. and Krishnamurthy, S. (2002) Internet Seals of Approval: Effects on Online Privacy Policies and Consumer Perceptions. *Journal of Consumer Affairs*, 36, 28-49.

220. Newell J. (2007) Introduction: corruption and democracy in Western Europe / J. Newell // *Perspectives on European Politics and Society*, 9, 1-7.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК -1

АНКЕТА

Шановний респондент! З метою дослідження особливостей люстраційних процесів в українському політикумі та вектори їх подальшого розвитку проводиться дослідження на тему «Люстрація як форма зміни політичної еліти»; просимо Вас взяти участь в опитуванні, наведеному нижче. Будь ласка, оберіть свій варіант відповіді, ставлячи навпроти знак «+». Напишіть де вважаєте за потрібне, власну відповідь у вказаному місці (інше).

Опитування є анонімним: вказувати своє прізвище та ім'я не потрібно. Результати дослідження будуть використані в наукових цілях в загальному вигляді.

Інформація про респондента:

1. Ваша стать: 1-чоловіча, 2-жіноча	2. Ваш вік _____
3. Освіта: 1. Початкова, неповна середня; 2. Середня загальна; 3. Середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4. Перший ступінь вищої освіти (бакалавр); 5. Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірант, вчений ступінь)	4. Місце Вашого постійного проживання: 1. Велике місто 2. Місто з населенням понад 250 тис. осіб 3. Невелике місто 4. Селище, село

1. Чи цікавитесь Ви політикою, яка проводиться у Вашій державі, місті?

- Так, повністю (приймаю участь у політичному житті: є членом політичної партії, депутатом місцевої ради, діяч громадського об'єднання, тощо); _____
- Так, частково (читаю газети, інтернет-видання, постійно слухаю новини); _____
- Скоріше «ні», аніж «так» (є пасивним спостерігачем); _____
- Ні, абсолютно _____

2. Що на Вашу думку означає слово «люстрація»?

- Термін «штучного забарвлення» для маніпуляції свідомістю громадян _____
- Політичний термін, який є прямою протидією корупції у країні _____
- Очищення влади від старих кадрів, спосіб зміни однієї еліти іншою _____
- Інше _____

3. З яких джерел Ви дізнались про даний термін?

- Через засоби масової інформації(газети, радіо, телебачення) _____
- З оточення (батьки, друзі, колеги) _____
- Шляхом наукової діяльності (лекції, семінари, конференції) _____

4. Чи потрібно, на Вашу думку створювати умови для люстраційних дій у країні?

- Так _____
- Ні _____

5. *Чи вважаєте Ви люстрацію одним з методів боротьби з корупцією?*

- Так _____
- Ні _____
- Частково (це не головний метод) _____

6. *На Вашу думку, люстрація спроможна змінити становище в країні?*

- Так _____
- Ні _____

7. *Чи відомий Вам приклад застосування люстрації в інших країнах (якщо так, то в яких саме)?*

- Так _____
- Ні _____

8. *Чи чули Ви термін «люстрація» до 2014 року?*

- Так _____
- Ні _____

9. *Чи згодні Ви з твердженням «Люстрація – це форма зміни політичної влади»?*

- Так _____
- Ні _____

10. Чи завжди Ви приймаєте участь у виборчому процесі у своєму регіоні? (ходите на вибори, берете участь в агітації тощо)

- Так _____
- Ні _____

11. Яким політичним силам сьогодні Ви віддаєте перевагу?

- Підтримую правлячу силу _____
- Радикальним _____
- Демократичним _____
- Опозиційним _____
- Інше _____

Щиро дякуємо за співпрацю!

Додаток – 2

Запити Громадської ради з питань люстрації при Міністерстві
Юстиції України до органів державної влади

Орган	Кількість направлених запитів	Кількість отриманих відповідей	Кількість не отриманих відповідей	% не отриманих відповідей	Відповідь була не повною або запитуваної інформації не отримано	Реальної запитуваної інформації не отримано (%)
ГПУ	3	0	3	100		100
Обласні прокуратури	46	40	6	13	18	52
ДФС	6	6	0	0	4	67
Територіальні органи ДФС	50	44	6	13	22	56
Державна судова адміністрація	3	0	3	100	0	100
КМДА	1	1	0	0	0	0
ОДА	44	36	8	18	24	73
МВС	4	4	0	0	1	25
Територіальні органи МВС	56	43	11	19	16	48
СБУ	3	3	0	0	1	33
Територіальні органи СБУ	43	36	7	16	24	72
Суди (адміністративний суд м. Києва, Апеляційний суд м. Києва, Конституційний суд України)	4	2	2	50	2	100
Державна служба у справах ветеранів війни та учасників АТО	1	1	0	0	0	0
Всього	262 (ще 23 запити було відкликано, а також 2 повернуто поштою), всього 287	216	46	18%	112	60%

ДОДАТОК - 2**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ*****Статті у наукових фахових виданнях України:***

1. Степаненко О. Г., Бронніков В., (2012), Конфлікти коаліцій як умова нестабільності парламенту в Україні. Наукові праці [ЧНУ імені Петра Могили], Сер.: Політологія, Т. 182, Вип. 170, 5-8;
2. Степаненко О. Г. (2014), Політична люстрація: теоретичні засади поняття. Наукові праці [ЧНУ імені Петра Могили], Сер.: Політологія, Т, 236, Вип, 224, 17-20.
3. Степаненко О. Г. (2014), Аналіз закону про люстрацію в Україні: «за» і «проти», Сучасне суспільство, 2, 175-184.
4. Ніколаєнко Н. О., Степаненко О. Г. (2017), Люстрація в країнах Чорноморського регіону: порівняльний аналіз, Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, 2, 123-134.
5. Степаненко, О. Г. (2018), Інститут люстрації як юридична практика в українському політикумі: аналіз та перспективи розвитку, Гілея: науковий вісник, Збірник наукових праць, 133, 279-282.
6. Степаненко О. Г. (2019), Особливості розвитку люстраційних процесів в Україні після президентських виборів 2019 року: аналіз та перспективи розвитку, Політикус , Науковий журнал, Випуск 2, 73-76.
7. Степаненко О. Г., (2019), Аналіз кадрових змін в діючій політиці Президента В. Зеленського як фактор люстрації в сучасному політичному просторі України», Гілея: науковий вісник, Збірник наукових праць, 147, Ч.3, Політичні науки, 7-11.

***Статті у наукових періодичних виданнях інших держав
з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:***

8. Степаненко, О. Г., (2017), Зміна політичної еліти шляхом люстрації: загальна характеристика та тенденції розвитку в Україні The European Political and Law Discourse, 124-128.

Тези і доповіді науково-практичних конференцій:

9. Степаненко О. Г., (2015), Люстрація як механізм боротьби з сепаратизмом в українському політикумі. Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм як фактор політичної нестабільності. Матеріали наукової конференції. Херсон, 34-37.

10. Степаненко О. Г., (2016), Особливості люстраційних процесів на місцевому рівні на прикладі Миколаївської області. Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика», Люблін, 126-128.

11. Степаненко О. Г., (2016), Люстрація в країнах Чорноморського регіону, Міжнародна науково-практична конференція «Чорноморське регіональне співробітництво в контексті процесів європейської інтеграції»(22-23 квітня 2016 р), збірник праць, Херсон: Грінь Д.С., 19-25.

12. Степаненко, О. Г., (2017), Проблеми національної ідентичності українського суспільства в добу трансформаційних змін, Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Івано-Франківськ, 291-296.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Степаненко, О. Г., (2016), Люстрація як форма зміни політичної еліти, Україна і світ: теоретичні й практичні аспекти сучасного політичного процесу, колективна моногр., кер. кол. авт. і наук. ред. д. політ. н., проф. Н.О.Ніколаєнко, Херсон, Грінь Д.С., 155-188.